

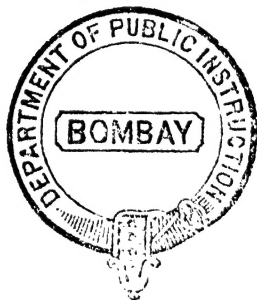
१५४४

भूगोलविद्यानां मूलतत्त्वो.

भाग २.

१५४४

१५४४

कीर्तन विद्याना.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

T. C. HOPE, C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RÁO SÁHIB MAHIPATRÁM RÚPRÁM NÍLKANTH.

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

18,000 Copies.

Third Edition.

---

*Registered for Copy-right under the Government of
India's Act XXV. of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1881.

(All rights reserved.)

Price Two Annas.

१४४४

BOMBAY :

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કલવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂલતત્ત્વો.

ભાગ ૨.

આ

દી. સી. હાપ.

માણ્ય એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ એઆઈએ અવલ રચ્યો હતો,
તે

રાવસોહ્રણ મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ

જૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એઆઈએ સુધારી વધારી તૈયાર કરીયા.

ત્રીજી આવૃત્તિ-૧૮,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ના ૨૫મા આક્ટ મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંત સેન્ટ્રલ પ્રિન્ટીંગ.

ઈસવી સન ૧૮૮૧.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખ્યાછે.

કીમત બે આના.

અુંખર્ધ :

“ નિર્જયસાગર ” છાપખાનામાં છાપું છે.

સૂચના.

બ્રૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં ખતાવી છે તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડે છે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેઠે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપી છે. જે બાળ-બોધ લીધામાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગૂજરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દે મોઢે કરવાના નથી, તેનો ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગૂજરાતી ઝીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખવવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કમકે તે વખત ગોખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાઠું કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વધારે સાર કહેવો. બીજા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ નાની જમરના ભણનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગરે ઝીણી બાબતો જાપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહરબાન ચાટશીલ સાહેબ ઉરેકટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ઇંગ્રેજ ગ્રંથપરથી વધારે સુધારે કર્યો છે.

અમદાવાદ,
આગસ્ટ, ૧૮૭૫.

}

મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ.
ગૂજરાતી ત્રાંસલેટર, એ. ડિપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ ને.

પ્રકરણ ૧ હું. એશિયા.

	પૃષ્ઠ.
(૧) ખલૂચિસ્તાન...	૨
(૨) અફઘાનિસ્તાન.	૨
(૩) ઈરાન...	૩
(૪) અરબસ્તાન...	૪
(૫) તુર્કસ્તાન ...	૪
(૬) તાર્તરી...	૬
(૭) એશિયાઈ રશિયા ...	૭
(૮) જાપાન. ...	૮
(૯) ચીનાઈ રાજ્ય. ...	૯
(૧૦) હિંદી ચીન ...	૧૧
(૧૧) સિંહલદીપ કે લંકા ...	૧૨

પ્રકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

(૧) હિંદુસ્તાન ...	૧૫
(૨) દક્ષિણ...	૧૭

પ્રકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

(૧) મુખ્ય ઈલાકા (પહેલા ભાગમાં વર્ણવ્યોછે).	
(૨) મદ્રાસ ઈલાકા ...	૨૩

(૩) મહેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો	૨૫
(૪) હૈદરાવાદ અને વરાડપ્રાંત... ..	૨૭
(૫) મધ્યપ્રાંતો	૨૮
(૬) મધ્યહિંદ એઝનિસ... ..	૩૧
(૭) રજપૂત સંસ્થાન	૩૨
(૮) પંજાબપ્રાંત	૩૪
(૯) વાયવ્યપ્રાંતો	૩૭
(૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.	૪૦
(૧૧) બંગાળા ઈલાકા	૪૨
(૧૨) આસામ	૪૬
(૧૩) સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો, ઇત્યાદિ... ..	૪૭
(૧૪) પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો... ..	૪૮

અકરણ ૪ થું. યૂરોપખંડ.

(૧) ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ	૫૦
(૨) ફ્રાન્સ... ..	૫૩
(૩) સ્પેન... ..	૫૪
(૪) પોર્તુગાલ	૫૫
(૫) બેલ્જિયમ	૫૬
(૬) હોલાન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ	૫૭
(૭) જર્મનિ... ..	૫૮
(૮) દેન્માર્ક... ..	૬૦
(૯) સ્વીડન અને નોર્વે	૬૦
(૧૦) યૂરોપી રશિયા.	૬૨
(૧૧) આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ	૬૪

અનુક્રમણિકા.

૩

પૃષ્ઠ.

(૧૨) સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ	૬૫
(૧૩) ઇટાલિ.	૬૬
(૧૪) યૂરોપી તુર્કસ્તાન	૬૭
(૧૫) ગ્રીસ	૬૮

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

(૧) ઉત્તર આફ્રિકા	૭૦
(૨) પશ્ચિમ આફ્રિકા.	૭૩
(૩) દક્ષિણ આફ્રિકા	૭૬
(૪) પૂર્વ આફ્રિકા... ..	૭૭
(૫) મધ્ય આફ્રિકા	૭૮
(૬) આફ્રિકાના દ્વીપો.	૮૦

પ્રકરણ ૬ ઠું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

(૧) કાનદા ઇલાકા	૮૨
(૨) યૂનૈતેદ રાજ્ય... ..	૮૩
(૩) મેક્સિકો	૮૫
(૪) મધ્ય અમેરિકા.	૮૬
(૫) દ્વીપો	૮૬

દક્ષિણ અમેરિકા.

(૧) કોલંબિયા	૮૮
(૨) વેનેઝૂઈલા	૮૮
(૩) એકવાદોર	૮૮

	પૃષ્ઠ.
(૪) ગિયાના	૮૯
(૫) 'પ્રાજિલ	૮૯
(૬) પેર	૮૯
(૭) બોલિવિયા	૯૦
(૮) ચિલી... ..	૯૦
(૯) લાપ્લાતા	૯૦
(૧૦) પારાગુવાઈ	૯૧
(૧૧) ઉરુગુવાઈ	૯૧
(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણદીપો	૯૧

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

(૧) મલયેશ્યા કે મલય દીપો	૯૨
(૨) આસ્ટ્રેલેશિયા	૯૩
(૩) મિક્રોનેશિયા... ..	૯૫
(૪) પોલિનીશિયા... ..	૯૬

ભૂગોળવિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

एशिया.

એશિયાની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કારિપસમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત, કાળોસમુદ્ર, મારમોરાસ-મુદ્ર, આર્કિપેલેગોસમુદ્ર, ભૂમધ્યસમુદ્ર, મુવેજની નહેર, અને રાતો-સમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ચારે ખંડોમાં સર્વથા મોટો એશિયા છે. એશિયા અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિયા આફ્રિકા જોડે મુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયેલો હતો. હમણાં એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરી છે તેથી રાતોસમુદ્ર અને ભૂમધ્યસમુદ્ર જોડાઈ ગયેલા છે. સન ૧૮૬૬ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિયાની વચ્ચે બેહરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિયાના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

૧ બલૂચિસ્તાન.

૭ એશિઆઈ રશિઆ.

૨ અફગાનિસ્તાન.

૮ જાપાન.

૩ ઇરાન.

૯ ચીનાઈ રાજ્ય.

૪ અરબસ્તાન.

૧૦ હિંદી ચીન.

૫ એશિઆઈ તુર્કસ્તાન.

૧૧ સિંહલદ્વીપ.

૬ તાર્તરી.

૧૨ ભરતવંશ કે હિંદ.

એશિયાના મુખ્ય સમુદ્રો:—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર.
  ૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે બંગાળનો સમુદ્ર.
  ૪. ચીનની દક્ષિણે ચીનાઈ સમુદ્ર.
  ૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે પીલો સમુદ્ર.
  ૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર.
  ૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર.
  ૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે બેહરિંગનો સમુદ્ર.
- નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) બલૂચિસ્તાન.

મુખ્ય શહેર ખિલાત છે.

ખલુચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મુલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસે છે. તે લોકો રાજ્યવહીવટ તેમના સરદારો કરે છે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. ખલુચી લોક વગડાઉ હોઈ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢોર ધણાં રાખે છે. ખાસન ઘાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આમડાં, ઊન, ઇત્યાદિ વેચવા આવે છે, અને તેના ખડલામાં કેટલોક કાચો *માસ લઈ જાય છે.

(૨) અફગાનિસ્તાન.

એ દેશ ખલુચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કાણમાં છે. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત સુલેમાન અને હિંદુકુશ છે. મુખ્ય નદી કાબુલ છે.

મુખ્ય શહેરો—કાબુલ, મિજની, કંદહાર, ને હેરાત.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસે છે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પખતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે, પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની ભણી દેશ ઊંચો છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફગાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ

* જેના ઉપર કાશ્મીરી જગાડેલી નહિ તે; ખેતરમાંથી કે ઝાડપરથી ઊતારેલો તે.

તાર્કરી છે. અહિંના રાજાને અમીર કહે છે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળે છે. મિજની અને કંદહાર કોટબંધ પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શહેરનું બંદર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હરાત શહેર અને સેઈસ્તાન ખાંત છે. એ શહેર અને એ ખાંતને માટે ઇરાનના શાહ અને અફઘાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખિબર ઘાટની વાટે અફઘાન લોક પંજાબ જોડે મોટો વેપાર ચલાવે છે. તુર્કિસ્તાન તથા ઇરાન જોડે તેઓ વેપાર કરે છે. ઘોડા અને સૂકો મેવા વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજાં માલ લે છે.

(૩) ઇરાન.

બલૂચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઇરાન નામે ત્રીજો મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઇરાનની ઉત્તરે ઈંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાર્પિ સમુદ્રને કાંઠે એલ્બર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઇરાની અખાત અને અરબસ્તાનથી જૂદા પાડે છે.

મુખ્ય શહેરો—તેહરાન, ઇસ્ફહાન, શિરાજ, તબ્રીજ, યજ્દ, અસ્તરાબાદ, મશહ, બુશીર.

મુખ્ય ખેત—કરક, કિશમ, અને ઓર્મજ.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફના ઘણાંક મુલક તથા કાર્પિ સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મુલકમાં રણ છે. એના રાજાને શાહ કહે છે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઇસ્ફહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાથ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાય છે. ચજ્જ કરીને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસે છે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલા છે. ઉત્તરમાં તાશ્કેન્ડ કહેવાય છે તે રૂશિયા અને તુર્કિસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવે છે. અસ્તરાબાદ અને કાર્પિ સમુદ્રના કાંડાપરનાં બીજાં શહેરો રૂશિયા જોડે વેપાર કરે છે. પૂર્વમાં મશહ નગર છે તે તાર્કરી અને હરાત જોડે વેપાર કરે છે. ઇરાની અખાતપર બુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત ખેત છે તેમાંનો કરક ઇરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળે છે. કિશમ અને ઓર્મજ એ મસ્કતના ઇમારતે તાબે છે. પહેલાં ઓર્મજ ખેત પાર્તુગીજ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિશ્ત કોટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઇરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાય છે. એ દેશમાંથી પર મુલક ખાતે મેવા, રેશમી, સૂતરાઈ, અને ઊનના ગલીચા, શેતરંજ, ચામડાંના બનાવેલાં ક્ષામાન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હથિઆર, કાચુ બરણીઓ, ઘણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પરબંદર ખાતે ચડે છે. એના બદલામાં ગળી, જાંડ, હીસા, માણિક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજાં માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાય છે.

(૪) અરબસ્તાન.

ઇરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અંતે આ-ફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. આખલમાંડખની સામુદ્રધુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદીમહાસાગર જોડે જોડાયેલો છે.

દ્વીપ—બહરૈનબેટ.

ભૂશિર—અખિકાણમાં રાસ અલહદ બૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—મક્કા, મદીના, મોસ્લા, મસ્કત, અને જેહો.

ઇરાનને લગતા દ્વીપ કહ્યા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસે છે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સોકોટ્રા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માંહેલી તરફનો દેશ ધણું કરીને ઊંચડ છે. એ ઊંચડ ભાગમાં કોઈ કોઈ કેકાણે લીસાતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કૂવા છે. એના સંઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન ઢાવો રાખે છે. એમાં હિંદજન અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક મખ્યાત સ્થળો છે. હિંદજનની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી મખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેહો નામે બંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાય છે. મક્કાની ઉતરે મદીના છે તેમાં પર્ગમરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિસ્સા કોટ છે. અહિંનાં બૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. યમનની પછી હદ્રમૌત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કર્બો હંથેજનો છે. હદ્રમૌતની પછી એમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઇમામ કહે છે. મસ્કત બંદર છે અને તેને કિસ્સાકોટ છે. એ ઇમામનો અમલ આખા એમાન પ્રાંત ઉપર ચાલે છે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણુવા લાયક માત્ર એક બીજો પ્રાંત છે. તેને નજ્દ કહે છે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીયો છે. દેશોદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઠણીઆ પણ મખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઉં અને વિકાળ છે. બદાવીન નામે ધણી ભટકનારી ટોળીઆ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહે છે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઆ લૂંટે છે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ચંદર, અને બૂન ઢાણા પર મુલ્યક ચઢે છે.

(૫) તુર્કસ્તાન (એશિઆનું).

ઈસ્તામ્બુલ કે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તીખે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે બિપરાંત અરબસ્તાનની ઉતરે

આવેલો દેશ પણ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઇ તુર્ક-સ્તાન કહે છે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧. એશિઆમૈનર (લઘુએશિઆ). મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યૂરો-પના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગોરા નામે બકરાં ધાય છે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પર-દેશ ખાતે અક્રીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાય છે. લોહચુંબક, ત્રાંબુ, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠા પર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ લિસ્બોન, સામોસ, કોસ, પશ્ચિમ કાંઠે રોડ્સ, અને દક્ષિણ કાંઠે સૈપ્રસ. આ સૈપ્રસ બેટ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨. સીરિઆ. એ એશિઆ મૈનરની દક્ષિણ છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં લિબ્નન પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો તારસ પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની દમુસ્ક (દમાસ્કસ) છે. અલેપ્પો, અને જેરુસલમ બીજાં શહેર છે.

ફિનિઆમાં સર્વથી જૂનું શહેર દમુસ્કને ગણે છે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલે છે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણા વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરત-ખંડ, ઈરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં રથળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તીન કહે છે. પ્રથમ એમાં ચાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોક આખો પૃથ્વી પર વીખરાઈ ગયેલા છે. પાલેસ્તીનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવ-તાર થયો હતો. પાલેસ્તીનની રાજધાની પહેલાં જેરુસલમ હતું. એ પ્રાંતની જર્દન નદી ઇતિહાસમાં મશહુર છે. એ નદી મૃતસરોવરને મળે છે. એ ખાઈ સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં છવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવા, અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાય છે. સીડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બનાવે એવું કહેવાય છે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સંખ્યા કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં અલજીરા, ઇરાકઅરબી, અને તુર્કી કુર્દિ-

સ્તાન છે. મુખ્ય નદીઓ—તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ. મુખ્ય નગરો—
બગદાદ અને બસ્રા.

સીરિઆના રણુની અને ઈરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલો છે. તિગ્રિસ અને યુ-
ફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી
ઈરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાય છે. એ નદીઓને લીધે એ
પ્રાંતની ઘણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ
શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મ-
ગુરૂની રાજયગાદી આગળ એમાં હતી. એના વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું.
યુફ્રતિસ નદીને કાંઠે બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઈરાન અને હિંદુસ્તાન બેડેના વેપારની મુખ્ય
જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની ખાબિલન શહેર હતું. એ
શહેર પણ આજ ભાગમાં હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં જગત વિખ્યાત સિકંદર નામે
મોટા વિજયી રાજધિરાજ્યનું મરણ ખાબિલનમાં થયું હતું. ખાબિલનની ઉતરે વધારે
જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. આર્મીનિઆ. એ પહાડી મૂલક રૂશિઆના પાદશાહે તુર્કી
મુલતાન કનેથી જીતી લીધો છે. એમાં કેટલીક જગ્યા ખીણો છે.
એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મૂલકની
અખિકોણમાં એ છે. અર્જરુમ મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપાર-
ને માટે જાણાયલું છે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે ત્રેવિજાંઢ નામે મોટું
બંદર છે. સૂતરાઉ લૂગડાં પર રાતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢાવે-
છે. ખીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ
છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે વાન નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) તાર્તરી.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકોના અસલ મૂલકને તાર્તરી કહે છે. એનું
ખીજું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંધીસખાન, તૈમુર, અને ખીજા કેટ-
લાક વિજયી મહારાજા એ દેશના હતા. તાર્તરી અરૂં જોતાં કાસ્પિ
સમુદ્રથી તે ચીન સૂધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન
પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સૂધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્તરીનું
મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર કાસ્પિ સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઆ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

नामे छे ते अभां छे. ते सिवाय आरल, बलकास, तथा पीज्जं सरोवरो धण्डा छे. आ मेदानमां धण्डापर ठकाणु रेतीनां रण छे. मात्र आमू (आक्सस)ने सिर दर्या (सिहून) अये नदीअओने कांड लीजो-तरी जगेछे. अये नदीअओ आरल समुद्रने मणेछे. तार्तरीनो दक्षिण अने पूर्व भाग पधा पहाडी छे. हिंदुकुशमांथी बेलूरताग अने थीआनशान-ना मोटा पर्वतोनो आरंभ थायछे, अने तेअओ आलताध पर्वत सूधी आल्या जयछे.

तार्तरीना चार विभाग करी शकय. १. रुशियाई तार्तरी (इशिआ जुअओ). २. पश्चिम तार्तरी. ३. पूर्व तार्तरी. ४. चीनाई तार्तरी (चीन जुअओ).

पश्चिम तार्तरी—मुज्य शहरे बोखारा, खीवा अने खोकंड.

असलमां जेने स्वतंत्र तार्तरी कहता तेना अक भाग पश्चिम तार्तरी छे ते इशिआनी सत्ता नीअ छे. लडाखमां धण्डापर तातार सरदारेने डरावी इशिआअ ते-मनो मुकण मूलक लई लीधेछे. हालमां मुज्य सरदार जोआरानो आन छे. जोआरा शहरे मुसलमाना विधाने माटे मज्यात छे. खीवा अने जोङ्ग नामे पश्चिम तार्तरीमां पीज्जं अये मोटां शहरे छे. अये दरेक शहरेपर इशिआना पादशाहने ताजे रडी आन नामे सरदार अमल करेछे. खीवा बेपारने माटे मज्यात छे. जोङ्ग अये महुन जोअर नामे द्धिनी पादशाहने मूलक हुता. जोआरानी दक्षिण मेवनां अउरो छे. अये शहरे पहलां धरानी शाहनी राज्यगाही हुती.

पूर्व तार्तरी—मुज्य शहरे—काशगर, यारकंड, अने खोतान.

मुज्य नदी—यारकंड.

पहलां पूर्व तार्तरी चीनाई तार्तरीनो भाग हुत. परंतु हालमां मुसलमान हाकमना ताआ हुठण अये स्वतंत्र छे. अये मूलक जेवर ताग नामे पर्वत वडे पश्चिम तार्तरीथी अने थोआनशान पर्वत वडे इशिआना तार्तरीथी न्हो पड़ेछे. पूर्व जोआनी रण चीनाई राज्यथी अये न्हो पाड़ेछे. याङ्ग जेगनी राजधानी काशगर छे. यारकंड अने खोतान नामे पीज्जं मोटां शहरे अभां छे. यारकंड नामे अक नदी अभां छे, ते पूर्व तरक रण माहेला सरोवरमां वहेछे. काश्मीरने रस्ते हिंदुकुश अने काराकोरम पर्वत उपर धई हिंदुस्तान जाटे अये मूलकनो बेपार आलेछे.

(७) एशिआई रुशिया.

अशिआई इशिआमां त्रण देश छे. १ काकसस पर्वतनी दक्षिणनो मूलक. २. सैबीरिया. ३. तार्तरीनो उत्तर भाग.

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણે મૂલક યૂરોપ અને ઐશિઆને જુદો પાડે છે. એની રાજધાની તિફલિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ઐરિવાન નામે બીજું મોટું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉંપર ઇરાન પાસેથી રૂશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધા હતા.

ઐશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર* નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડે છે. સોડુ, રૂડું, વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જરે છે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં એાબી, યેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઈ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે. એાબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને એકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયેલા છે. એકોટસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ બિંદુને લોપાટકા ભૂશિર કહે છે અને સૈબીરિઆના ઇશાન બિંદુને પૂર્વ ભૂશિર કહે છે.

મુખ્ય શહેર—તોવોલ્સ્ક અને ઈર્કૂત્સ્ક.

મુખ્ય સરોવર—વેકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલા છે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોબોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઈર્કૂત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિઆળો બહુ લાંબા અને સખત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તે મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું આખી દુનિઆમાં એકે નથી.

રુશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તાશ્કંદ અને સમરકંદ.

સિરદર્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલા મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ છતી લીધા છે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહે છે. એમાં સૈથી મોટું શહેર તાશ્કંદ છે, પરંતુ સૈથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બાખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈયુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

ચાર મોટા અને ખીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલો છે. એ બેટની અને તેની પાસેના ઐશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. નિફોન અને યસો એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

* આમૂર નદીનો અગ્નિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રૂશિઆએ હાલમાં છતી લીધો છે.

નિકેનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજકરનાર પાદશાહને યુકાહો (પૂજ્ય) કહેછે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો બુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુનરમાં મવીણ છે. તલવાર, ચીનાઈ વાસણ તથા લખોટલાં વાસણ સારાં બનાવેછે. દેશની ભૂમિ રસાળ છે અને એમાં 'સોનુ', રૂપું, તાંબુ, અને કાચલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૧) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિઆમાં ત્રીજો નંબરે છે. પહેલો નંબરે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજો નંબરે રશિઆનું છે. વસ્તીમાં ચીન સર્વથી ચડીઆતું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૫ કરોડ માણશની વસ્તી છે.

ચીનાઈ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે યૂનલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેઈહો, હોઆંગહો, યાંગસેક્યાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહેછે. ચીનના રસાળ પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય ખેટ-હેતાન અને ફારમોસા. ફારમોસા ખીણ અને ચીનાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને ચીનની વચ્ચે ફારમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર-પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહેછે. ખીજું મોટું શહેર નાનકિન યાંગસેક્યાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઈ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઈ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાયછે. ભરતખંડનું અકીણ ચીનમાં બહુ ખપેછે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હોંગકોંગ ખેટ છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે. મકાઉ ખેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરીછે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારું ચાલેછે. દુનિઆના લોકને ચાનો છોડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણા, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જોવા બીજા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. ખંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાચંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાયછે.

ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સુદ્ધાં)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી એમાં ગોબી નામે મોટું રણ. કોરિઆ ક્ષીપકલ્પ, અને કોરિઆ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોટ યુગ-લોને છૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યા હતા તે હજી છે. ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો ક્ષીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને ખીણ સમુદ્રની વચ્ચે એ ક્ષીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાંઝોથી ભરેલાં વન ધણાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈઋત્ય ખૂણામાં ગોળી રણ છે. કાશગર આગળ યાકૂબ બેગના મૂલક સૂફી એ રણની હદ ગચેલી છે. ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઊપલાણનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદે છે, ઉત્તરમાં જમીન ખેડે છે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવે છે. લોકો તંબુમાં રહે છે, પોતાનાં બકરાં, ઠોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને ઘોડે બેસી અહિં તહિં ભટકે છે. વપારીઓની વણબોરી આ અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સૈબીરિઆના કિઆખત શહેરમાં જાય છે. એ માલને સાટે પશમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગૂંદર તેઓ લાવે છે.

તિબેટ—સ્વતંત્ર અને ચીનાઈ તિબેટ એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમણા સ્વતંત્ર તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે, તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્ર, ઇરાવદી, યાંગસૈક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચ્ચેનાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરે છે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળે છે.

સરોવર—તિબેટમાં સરોવરો ધણાં છે. તેજીનૂર અને પાલતે બ્રહ્મપુત્રની નજીક છે. રાવણહ્રદ અને માન સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર લાસા છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહાલામા કહેછે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિઆમાં બીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, બ્રહ્મદેશ, લેકા, અને બીજા દેશોમાં તે પસરેલોછે. તિબેટના લોકની રીતભાત તેઓના ભાષાત તાતાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરેછે, કેટલાક ઉપચોગી હુનર કરેછે, પરંતુ તેમનો ઘણા ભાગ પેતાના ઢોરોને લઈ અહિંથી તહિં ભટકેછે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદેછે. શાલ વણવાનું બિન તેમના વેપારની મુખ્ય જાણસ છે.

(૧૦) હિંદી ચીન.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વી-પકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાંનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ, અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખપ્પરદાર છે. ઘંટ, લ-ખોટેલાં વાસણ, કાપડ, કાચ, વગેરે ખનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે. તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

દેશના વિભાગ—૧. બ્રહ્મદેશ, ૨. શિઆમ, ૩. મલાયા, અને ૪. કોચીન ચીન એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) બ્રહ્મદેશ—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને બ્રહ્મદેશ કહેછે. એ માર્તાખાનના અખાતને મળનારી ઈરાવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—માંદલેજ, આવા, અમરપુર, અને માકસોવા.

એમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઊગેછે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઇંગ્રેજે રાજ કરેથી જીતી લીધા, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેયુ નામે ચોથા પ્રાંત તેમણે બીજા વારની લડાઈમાં જીતી લીધા. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેયુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે.

આરાકાન, તિનાસરીમ અને પેયુ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઈરાવદીને કાંઠે રંગુન મોટું બંદર છે. આરાકાન, પ્રોમ, અને પેયુ એ મોટાં શહેર છે. મુલમૈન એ મોટું બંદર છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશને રાજ્યવહીવટ ત્યાંનો મહારાજ ચલાવેછે. ઈરાવદીને તીરે

* આસામનું વર્ણન બંગાળના વર્ણનમાં છે. †

માંદલેજમાં એની રાજધાની છે. આવા, અમરપુર, અને માકસોબા એ શહેરો પહેલાં વારા કરતી રાજધાની હતાં. અહીંલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવે છે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઉ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવે છે.

(૨) શિઆમની રાજધાની વાંકોક નગર મૈનામ નદીને ખેતી છે.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ ખેતી વચ્ચે પર્વતો છે. એ મૈનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજાનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળે છે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. કોની સંયોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયલો છે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાકાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જૂદાં જૂદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજાના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઇંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાઈ લોક મુસલમાની ધર્મ પાળે છે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાકા અને વેલેસ્લી એ ઇંગ્રેજનાં સંસ્થાન છે. મલાકાની સામુદ્રધુનીમાં પોનાંગ અને સીંગાપોર ખેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ ખેટોની સ્થિતિ ખુબ અનુકૂળ છે.

(૪) કોચીન ચીન. મુખ્ય શહેર સાઈજોન અને હૂ છે. મુખ્ય નદી-કામબોહીઆ.

એ ખેતી વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામબોહીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મૂલક અને કામબોહીઆનો રાજા ફ્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ફ્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજાના હાથ નીચે છે. ઇશાન કાંઠે હૂ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજાની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ ખેટ ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરૂપ (જામરૂપ) ના જેવી છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક ખેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાય છે તેને રામનો સેતુ કહે છે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ઠાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અન્નિકોણ તરફના કાંઠા સૂધી છે. તેઓ ની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આમખોટો તથા વહાણો જઈ શકે છે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાય છે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પોરબેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખાદવાનો ઇંચિજ સરકારનો વિચાર છે.

• લંકાનું સેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસતી છે. સને ૧૮૧૫ સૂધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલંદા તથા ફ્રેન્ચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઇંગ્લેંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવે છે. એની મધ્ય અને દક્ષિણ પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખોણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદ્રાતાલા ગણા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખર પર બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરજીઆ કહે છે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢંકાઈ ગયાં છે. એ કિયા લોકો ખાંધેલાં તે જાણું નથી. તેમને તૂટયાને અને લોકની સાંભરાણમાંથી ગયાને ઘણા કાળ થયા છે. પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળે છે. એ કાંઠે તાપ પડે છે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં બૂન દાણાની ઘણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠેકાણે વરસાદ બહુ વરસે છે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સૂધી વરસે છે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સૂધી વરસે છે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈરત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવે છે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસે છે. તજ, મરી, વગેરે તેજનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી તાજિઅર અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ ઊગે છે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજાં ઘણાં છોડ ઊગે છે. એ બેટમાં લોહું અને બીજાં ખનિજ પુષ્કળ જોઈએ, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાય છે, તે પકડવાને મોટો રોજગાર ચાલે છે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાકે છે. ધાતુના ઘાટ તથા ટોપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાકે છે તે ભરતખંડમાં આવે છે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજી ભેવામાં આવે છે. એ જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવે છે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જમીન ભણા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લંકાની તથા પ્રલેદેશનાં ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાય છે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ દલકામાંથી આવીને વસ્યા છે. આ તામિલ લોક હાલમાં જમીન બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. તેઓ એ

બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વસ્યાછે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રા હેડની પશ્ચિમે પાઈન્ટ હી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, ખુબઈ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગબોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઇશાન કોણમાં મહાવિહ્વા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોમાલી નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઈન્ટપેટ્રો નામે ચોથું બંદર છે. બેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે ખાંધીછે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

૧. ભરતખંડ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિઆમાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો ખર-કૂથી સદા ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલીમેર અફઘાનિસ્તાન છે અને હુલાપર્વતની પેલી ખાનુએ બલૂચિસ્તાન છે; નૈરત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અ-જિકાણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે; પૂર્વે બ્ર-હ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને ખીજ પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ બ્રમિજેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિઆમાં ચીનની ઘસ્ટી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી જોતરતે દરજે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૨૫ કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાય છે, અને સિંધથી આસામ સૂધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાય છે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકાર છે. તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના ખુદેલખંડસૂધી પસરેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ કર્યા છે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) હિંદુસ્તાન (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) દક્ષિણ (દખણ) છે.

હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. હિમાલયની તલેટીનો ઢલ્લો પ્રદેશ. ૨. સિંધુનદીનો પ્રદેશ. ૩. રેતીનું રણ. ૪. મધ્ય-હિંદુસ્તાનનો અને થોડો રજપુતાનાનો ઝંચો પ્રદેશ. ૫. ગંગાનો પ્રદેશ. અને ૬. બ્રહ્મપુત્રનો પ્રદેશ.

(૧). હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર ખરકથી ઢંકાયેલા હિમાલયની સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહે છે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મૂલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસે છે. હિમાલયમાં વનરપતિ ખહુ પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગે છે. ઘણાક પહાડોપર અધોર વન છે તેને તેરિ કહે છે. ત્યાં હવા પાણી ખહુ નખળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ ખહુ રહે છે.

(૨). સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણો ખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલા છે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસે છે. અટકાં

*મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મૂલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પેલીમરનાને દક્ષિણ ગણ્યો હતો.

† અટકાં આગળ મદી આળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સ્વારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેહા છે તેને માટે અટકનો પાર મળ્યાત છે.

આગળ કાબુલ નદી તેને મળેછે અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆ, અને સતલજ છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ પાશુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઊતરેછે.

(૩). સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ, અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊંડા રણમાં કોઈ કોઈ ઠંડાણે રસાળ ભૂમિ છે. જસલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જોડલો વિસ્તાર રણમાં ખીન્ને કોઈ ઠંડાણે નથી. એ રણના અમિ ખૂણામાં મારવાડ અને ખીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભૌમમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્હીની પડોસમૂંથી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આપુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઠાળ ગંગા તરફ ઊતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુદેલપ્પંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક સરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ધણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુદેલપ્પંડનો સરસ ભરતપ્પંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંના ઉદેપુર (મેવાડ) અજમેર, ૧ જેપુર, મરતપુર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુદેલપ્પંડમાંનો હોલ્કરનો, સિંધિયાનો, ભોપાળનો, રેવાનો, તથા ખીજા રાજાઓનો મૂલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ ચંબલ, સિંધ, અને ઘતવા છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અમિ

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે. જમણે* કાંઠે અલાહપાદ આગળ જમના નદી અને પટણા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, ગંડકી, ગોગરા અને કૌશીકી એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓનાં કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા† છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં ખીજ સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાયછે. બંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહપાદ સૂધી આગબોટો જઈ શકેછે. એને ધણું મુખ્ય છે. પરંતુ તેમાંનું સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ્ય ધણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. બંગાળાની નૈરત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના જમ્યા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઈને બ્રાહ્મણી અને ખીજ નદીઓ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬). બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઊતરી આસામ અને બંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા જોડે થાયછે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિતાગોંગ, ટીપરાહ, જાશી, ગારો, અને ખીજ પહાડ છે.

૨. દક્ષિણ દેશ. કચ્છનો સાંકડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જૂનું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઇલાકા, મધ્ય પ્રાંતો, અંબઈ ઇલાકાનો ધણો-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથ જે કાંઠો હોય તે જમણે કાંઠો. † અસલના વખતમાં શુદ્ધ બંગાળાને હિંદુસ્તાનમાં ભાગ ગણતા નહિ.

ખરો ભાગ, તથા હૈદરાવાદ, મહેસૂર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વભાવિક ભાગ થઈ શકે છે. ૧ નર્મદાનો પ્રદેશ. ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ. ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ. અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧). વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની જાડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ વિંધ્યાની સમાંતર પથરાયેલા છે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઠીઆના જાંચા પ્રદેશ સૂંધી ગયેલા છે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગૂજરાત માંહેલા રાજપીપળા સૂંધી ગયેલા છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી બેઉનાં મુળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેન ગંગા, મહા નદી, અને ખીજા નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહે છે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગૂજરાતમાં પશ્ચિમે વહે છે.

(૨). નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકારે છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાય છે. ત્રિકોણનું શિરોબિંદુ અહિં છે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરેલી બે શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે. સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે જાંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને બંગાળના અખાતને મળે છે. એ નદીઓમાં મુખ્ય ગોદાવરી, કૃષ્ણા, અને કાવેરી છે. નાશિકની સોડ ગોદાવરીનું મુળ છે. બંગાળી ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, આનંદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર પેનગંગા, વરધા, અને વેનગંગાનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશો લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતને એમાં ગણે છે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યા છે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મહાખજેશ્વર આગળ કૃ-
ષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારુણ, મીમા, તુંગમદ્રા, તથા ખીજી ઘણી
નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મ્હેસૂર તથા મદ્રાસ
ઘણાકામાં વહેછે. દક્ષિણના જાંચા પ્રદેશમાં સંઘળે ઠેકાણે પૃથ્વીનો
દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. એ પ્રદેશના
ખે ભાગ જૂદા પાડી શકાય, - વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગો-
દાવરીને મળેછે ત્યાંસૂધી વરધાથી થયેલો એક ભાગ, અને સંગમ
થયા પછી દરિયાસૂધી પહોંચેછે ત્યાંસૂધીનો પ્રદેશ એ ખીજો ભાગ.
એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ
કોઈ ઠેકાણે જાંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓના નૈરત્ય ખૂણામાં આવેલો
દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ ખડુધા સપાટ અને
ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના જાંચા પ્રદેશનો
ત્રીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે
મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્નાટક અને
મ્હેસૂર છે. મ્હેસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે, તેમને નીલગિરિ
કહેછે. અહિં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની
પછી પાલની અને ખીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સૂધી આવ્યા જાયછે.

(૩). ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની ખાણુએ કમરબંધ જેવો
છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઠેકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ
રસાળ માટી ધસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ
ઘણું કરીને સમુદ્રમાં ખડુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી
છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી ક-
ટક આગળ ખંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પન્નાર, અને
ખીજી નદીઓ મ્હેસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઘણાકાના નીચા પ્ર-
દેશમાં વહેછે.

(૪). કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સૂધી જમીનનો સ્ત્રીકડો પટો પ-
શ્ચિમ કાંઠાપર છે. જાંચી ભીંત જેવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઈ નદીને
એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બહારમાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ધણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક ખારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—ભરતખંડની છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. મલખાર કાંઠાપર લક્ષદ્વીપ, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદીવ, અને મલાયા તથા બ્રહ્મ-દેશના કાંઠાભણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ સર્વે ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં જન્મને કાળે પાણીએ ચડાવવાની એટલે સમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન ખેટમાં મોકલેછે.

ખનિજ—ભરતખંડની જમીનમાં લોઢું અને ત્રાંબુ મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતખંડનું ગજવેલ કામ ખડુ પંકાતું; બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કાયલા નીકળેછે. ધણેક ઠેકાણેથી સૂરોખાર જડેછે. પંજાબ અને રજપૂત સંસ્થાનોમાંથી મીઠું નીકળેછે; બુદેલખંડ, પંજાબ, અને ખીજી જગ્યાઓમાં સોનું અને રત્ન છે. ભરતખંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલ દ્વીપ (લંકા)ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંખા, આંખલી, ખાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપયોગનું), તાડ, નાળિયેરી, સોપારી, વાંસ, અને ખીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એળચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. ખીજા મસાલા અને તેજના તથા ધણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (ખૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અપ્રીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને ખીજા અનેક જાતના છોડથી ખેતરોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકનો ખાજરી અને જુવાર છે. બંગાળામાં, બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતોમાં લોક ચોખ્ખા વધારે ખાયછે. ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખ્ખા ખાઈ શકેછે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળેછે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ધણીક જાતનાં કઠોળ, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાયછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ભરતખંડ કે હિંદના રાજ્યવિભાગ.

કૈસરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મુલક પર ચાલેછે. એને વાઈસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહેછે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવીછે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરેછે અને બીજી કાયદા કરવા લાગેછે.

ભરતખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઈ કોઈ વાર ફરવા જાયછે, અને બિનાળામાં પંજાબમાં સિમલા નામે રથળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા રથળમાં ઘણું કરીને રહેછે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે અંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મદ્રાસૂર, મધ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, આસામ અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાવાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માંહેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેમાં કે આફ્રિકામાંના ઝાંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત. ઈરાન, બલૂચિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રે-

સિડટ કે પોલિટિકલ એજેંટો છે. લંકા ખેટ પાદ કરતાં ભરતખંડની આસપાસના બીજા ખેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો ૩૬ તથા વસ્તીનો ૪૬ ઇંગ્રેજની સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરે હિંદ તરફથી સનદ મળી છે; નેપાળ, ભુતાન, અને મણિપુરના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગર્વનર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં વશીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જૂદા જૂદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

- (૧) મુંબઈ ઇલાકો.
- (૨) મદ્રાસ ઇલાકો.
- (૩) મ્દ્રાસ અને કુર્ગનાં સંસ્થાનો.
- (૪) વરાહ સહિત હૈદરાબાદ સંસ્થાન.
- (૫) મધ્યપ્રાંતો.
- (૬) મધ્યહિંદ એજન્સિનાં સંસ્થાનો.
- (૭) રજપૂત સંસ્થાનો.
- (૮) પંજાબપ્રાંત.
- (૯) વાયવ્યપ્રાંતો.
- (૧૦) અયોધ્યાપ્રાંત.
- (૧૧) બંગાળા પ્રાંત.
- (૧૨) આસામનો મૂલક.
- (૧૩) નેપાળ, ભુતાન, અને વીજાં સ્વતંત્ર પહાડી સંસ્થાનો.
- (૧૪) ભરતખંડ માંહેલાં પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે, માટે અહિં કંઈ નથી. ભરતખંડની આસપાસના બેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે, તેમનું વર્ણન અહિં કંઈ નથી, કેમકે તેઓ ઝાઝા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યા છે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્લેન્ડ મૂલક અને દેશી રાજ્યો સેળભેળ થઈ ગયાં છે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણાખરામાં ઇંગ્લેન્ડ મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે મુંબઈ ઈલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાય છે; અને ધંજાળ પ્રાંતમાં કાશ્મીર અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં ખીજાં સંસ્થાનો આવે છે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્લેન્ડનાં દોસ્ત અને મળતીઆં છે. પાકી રહેલા પારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જૂદો વહીવટ કરે છે. એ અધિકારીની સંભાળ તળે મૂકેલા ઇંગ્લેન્ડ મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઈલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

એ ઈલાકા ભરતખંડના દક્ષિણભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઈલાકાને મદ્રાસ ઈલાકા અડકે છે તેથી મ્હૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાએલો છે. મ્હૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે નિઝામના મૂલકથી એ ઈલાકા જૂદો પડેલો છે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વઘાટ અને દરિયા વચ્ચે ખંગાળા ઈલાકાના ઓરિસ્સા (ઓડીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો, ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઈલાકાનો છે.

ઉત્તરમાં ગંજમથી કન્યાકુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સૂધી એ ઈલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલું છે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠા પાડયું છે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કેરોમાંડલ કાંઠા પાડયું છે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાં છે, પરંતુ મુંબઈ બંદર જેવું એકે સાઈ બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કેકણુદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કેલ્ચિન, કાલિકટ, ત્લીચેરી, કાનાતુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળે છે, અને હિમાલયની દક્ષિણ ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સૂધી ગયેલા છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કેલેરૂન નદી કહે છે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લે છે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઊજડ રહેત ને રૂઝ ત્ય કાણુભણીથી આવી મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદ વરસે છે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણાખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઈલાકામાં વરસાદ મોટો અને થોડો વરસે છે; સપ્તેંબર માસમાં શરૂ થાય છે, અને ઈશાન કાણુમાંથી આવે છે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી ખાદ કરતાં મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તી આશરે ૩,૧૬,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. ગંજમ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉર્ધ્વા ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સૂધી તૈલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સૂધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સૂધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગભગ બધારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ઇંગ્લેન્ડે ક્રીસ્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ બાંધ્યા તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઈલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યું છે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે. મદ્રાસથી મુંબઈ સૂધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુંદા-કલથી બધારી સૂધી જાય છે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઈપુર સૂધી રેલવે જાય છે, અને તેની શાખાઓ મ્હેસૂરથી બાંગલોર સૂધી અને કાંઠાપર નેગા-પટ્ટણ સૂધી છે. રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, ખૂન, ખાંડ, ડાંગર, અને ચામડાં એ ઈલાકામાંથી પરદેશ ખાતે ચડે છે. મુખ્યત્વે કરીને બધારીની આસપાસ રૂ પાકે છે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકે છે. પેનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશ-માંથી ખૂનદાણા આવે છે. વળી એ ઈલાકામાંથી સુતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમૂલક ખાતે ચડે છે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજના અને જાદી જાદી જતનું ઇમારતી લાકડું આવે છે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હિંદુસ્તાન નિઝામે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બહારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કર્નૂલના નવાબ પાસેથી કર્નૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મધુરા, તથા કોઈબટુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્કોટના નવાબ અને તાંજોરના રાજ પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મધુરા સને ૧૭૯૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઈબટુર સને ૧૭૯૬ માં ટિપુ ઝુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી, અને કૌન્જેરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી મખ્યાત હિંદુરાજ્ય વિજયનગર હતું. બહારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવે છે.

(૩) મલબાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતોનું સેત્રકૂળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમના વીસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કહેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારનાં તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે.

દેશી રાજ્યો.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચિન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નૈરત્ય કોણમાં છે. મલબાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં કાંગર અને સાયુચોખા* થાય છે, અને ઊંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ કૂળ તથા તેજનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ઘાડાં જંગલો છે.

કોચિન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલબાર કાંઠાપરના બીજાં પ્રાંતોમાં ધણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વત-માંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહે છે. જમીનના સાંકડા દેકરા-વડે દરિયાથી એ સરોવર જૂદાં પડે છે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાને માર્ગ થોડો છે. ધણાં મૈલ સૂકી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલે છે.

મ્હેસૂર અને કુર્ગપ્રાંતો.

સને ૧૭૯૯ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજના વંશની પુનઃસ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંના લિંગાયતરાજ પોતાની રૈયતપર જૂલમ કરતાં તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદબ્રજ કર્યો.

મ્હેસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું સેત્રકૂળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુબાર્ક ઈલાકાના ઉત્તર કાનડા એને ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલો છે; નૈરત્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચેમાં આવેલો છે. બાકીની સરહદ

* સાયુ ચોખાને વાંસીઆ ચોખા પણ કહે છે—પૃ. ૪૦.

ઉપર મદ્રાસ ઈલાકા આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશો, અને દક્ષિણ નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં તુંગલદાનદીની પાસે હરિહર ક-સ્ત્રોત્તે ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી ઘણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કર્ણાટ દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા કુર્ગ એટલે ડુંગરા વડે સર્વે ઠેકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ ડુંગરા કોઈ ઠેકાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલા છે ને કોઈ ઠેકાણે હારબંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીકુર્ગ છે. મ્હેસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને લદ્દા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાય છે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં ખડું કામ આવે છે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મ્હેસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલા રાજ્યોએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂના દેશના ખેડે-રોને માટે મ્હેસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મ્હેસૂરની રાજધાની મ્હેસૂર શહેર છે. બાર મૈલને છેટે શેરિંગાપટમનામે હૈદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ઠાપુ ઉપર બાંધેલો છે. મ્હેસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિ-શનર રહે છે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ પ્રાંતમાં નૈરત્ય અને ઈશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસે છે, અને સર્વે જાતની પેદાશ સારી થાય છે, પશ્ચિમ ઘાટપર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડના ઝાડો ઊગે છે. એજ ભા-ગમાંથી સોપારી, નાળિયેર, તેજનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ બૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુ-ષ્કળ થાય છે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે.

કુર્ગ-એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું સેત્રકુળ આશરે ૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૬૮,૦૦૦ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જાતી ભાષા બોલે છે. બાકીના લોકો હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંત મ્હેસૂરની નૈરત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજુએ ખડું ઘાટું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી-સૂખડ, સાગ, તુણુતુક્ક, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. જે ઠેકાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે ત્યાં બૂન પુષ્કળ થાય છે; અને નીચી ખીણોમાં ડાંગર પાકે છે. જંગલનાં ઝાડો ઊપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઈના બર અને બીજાં છાંડ ઊગે છે. એનું મુખ્ય શહેર મર્ડારા છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયા છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર, અને કા-વેરી છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (૧) ઉત્તર સિરકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલબાર.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મચ્છલોપટ્ટણ, રાજમંદરી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજેવરમ, અર્કાટ, વગેરે.

એ ઇલાકાના તાખાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મૈસુર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાહમાં દેશી સંસ્થાનો છે, તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદનો હાકિમ નિઝામ કહેવાય છે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યો છે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હેવાલમાં લખાઈ છે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, દૌલતાબાદ, જાલના, બેંદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજને એવી શરતે આપ્યો કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઇંગ્રેજ લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઈશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબાઈ ઇલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સાંલાપુર, અહમદનગર, નાશિક, અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગભગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિળમના મુલકનું સેત્રકુળ ૯૭,૦૦૦ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૧૧,૦૦૦,૦૦૦ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબાઈ ઇલાકામાં નાશિક પાસે ઉત્પત્ત થઈ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહે છે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંજરા નદી એને મળે છે. પેન-ગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. ભીમા નદી પણ રેચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મૂશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકુડાનાં ખડેરો છે. તે આગળના ગોળકુડાનાં રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કોતરી કાઢેલાં દેરાંને માટે ઇલિરા પ્રખ્યાત છે. મ્યારંગાબાદ, દૌલતાબાદ, (દેવગઢ)નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ, અને મંજરા નદીપર બેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાય છે. આ-લુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કદ્યાણ નગર બેદરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યું છે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગલ છે તે તૈલંગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાય છે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં તલચ અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો બાંધેલાં છે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાય છે. વરધા નદીની પાસે ઈશાન કોણમાં કોયલા નીકળે છે. હૈદરાબાદથી ગલબરગાના નજીક સૂધી હાલમાં રેલવે બાંધે છે. એ સડક મુંબાઈથી મદ્રાસ સૂધી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળે છે.

હૈદરાબાદના ઈંગ્રેજ રેસિડેન્ટના ઉપરીપણા નીચે એક ઈંગ્રેજ અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરેછે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૩૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૨,૩૧,૦૦૦ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મુલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભાણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અચ્ચુટા તથા બીજા પર્વતોની વચ્ચે પૂર્વે પશ્ચિમ આવેલો એ પહોળો રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અચ્ચુટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પુર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પુર્ણામાં વહેતા ધણા વહેણાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પુરું પડેછે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને ૩ તથા બીજો પાક સારો થાયછે. મુ'બાઈથી નાગપુર સૂધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાયછે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંગાઈ અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સૂધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિયપુર, દક્ષિણે કરિંગા, અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું ૩ મુ'બાઈ આવેછે. ખેતીની નીપજ સિવાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં પુન જિલ્લામાં કોયલાની ખાણ છે.

મધ્યપ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઈંદોર, અને ખીજાં દેશી રાજ્યો, તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઇલાકા, અને ઐંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૧૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૫,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઈંગ્રેજ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપુત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસેછે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કુરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોબી, અને બીજા ડુંગરામાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તિમાંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહેછે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન ભાળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોના મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ધણાખરો ભાગ એમાં આવેલોછે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની કુળરૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વે પશ્ચિમ આવેલીછે. એ ખીણમાં *જબલપુર, નરસિંગપુર, હશંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મૂલક છે. નેમારનો બાકીનો ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલો છે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વે છેડે સાતપૂડા

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ અજસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહેછે. એ શહેરમાં કાંશીઆ ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યાછે ને તેઓ કને ઉધમ કરાવેછે. ચ.ના.

પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મૈલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકનાં ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાળધાટ સુધી પ્રસરેલા છે. અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાય છે. સાતપૂડાની ખેડ બાજુએ શાખાઓ ઘણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમરી ડુંગરા અને નર્મદાની ભણી અને વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડુંગરા, મંડલા, બાલધાટ, સ્કોની, કોહિન્દવાડા, તથા બેતૂલ જિલ્લામાં સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલા છે. બેતૂલ પ્રાંતના ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહે છે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સુધી ગયેલા છે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં અખ્યાત ડુંગરી કિલ્લો છે તેને યુગલાઈ રાજ્યમાં 'દક્ષિણની ભાગોળ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને ઝુબઈથી અલાહબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને ઓળંગે છે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ષા અને વૈન ગંગાની ખીણોથી થયેલું નાગપુરનું મોટું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભંડારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલા છે. વર્ધા અને વૈનગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહે છે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલીમર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વૈન ગંગાનદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને નળે છે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકતું થયેલું જળ થોડેક દૂર જઈ સિરોંચા સમીપ ગોદાવરીમાં ભળે છે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરોવડે એનાથી જુદું પડેલું છત્તીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને વિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યો છે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહા નદીની ખીણનો ભાગ છે, અને ખસ્તરની વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળે છે. એ દક્ષિણ ભણીનો મૂલક વગાડી અને દેશી રાજના તાબામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાંક કાંટાઓએ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા ઈલાકાનો છાટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે. મહાનદી છત્તીસગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંબલપુરમાં વહે છે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઈલાકાના ઓઢીઓ પ્રાંતમાં પેસે છે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય ખસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાં છે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલું છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદવરીના કાંઠાપર ખસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિનો સાંકડો કડકો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકાણ ભણી પ્રથમ સાગર અને દમોહનો ઝંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો ઝંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઈલાકાની તથા નિજામના રાજની સરહદ ઉપર ગોદાવરી વહે છે ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતના બીજા ઘણા ભાગોમાં જંગલ છે; એમાંનાં મોઢાં મોઢાં વનોમાં સાગ, શાલ, મહૂડા, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગે છે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયેલા મૂલકમાં ઘણા મૈલ સુધી ભાગ્યે જાડ જોવામાં આવે છે.

સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાય છે. વિશેષે કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી, અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ષા નહીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાય છે. હિંગણખાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલે છે તેપરથી એને હિંગણખાટનું રૂ કહે છે. વર્ષાના પ્રદેશોમાં ઘઉં અને જુવાર પણ પાકે છે. સાતપૂડાની દક્ષિણ અને પૂર્વે નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચાખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છત્તીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાય છે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પણ થાય છે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અકીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશોમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાય છે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કોચલાની અને લોઢાની ખાણો છે તેમાંની ધણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતોમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે. એક મુંબઈથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશોમાં થઈને અલાહાબાદ અને કલકત્તા સુધી જાય છે, અને વરાડની સડક ભોંસાવળથી છેક નાગપુર સુધી જાય છે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઇંદોર સુધી બીજી સડક બંધાઈ છે. એ પ્રાંતોના ધણીખરો વેપાર મુંબઈ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ધા, ને તેલને બદલે મુંબઈથી મોડું, ઈંગ્રેજ કાપડ, લોઢાનો સામાન, નાજીઅર, વગેરે એ દેશોમાં આવે છે. ખાંડ, તમાકુ, ઢોર અને ઘેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્વર્ણે લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે, પરંતુ કંઈ વખણવા જોગ કીસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર ખરાનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડેરાનું ભરતકામનું અને ઘેટી જોડા વખણાય છે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સીતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે કામ્પટી છે તેમાં લસ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં રાયપુર (છત્તીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ વરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જૂદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમેધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મૂક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાય છે અને નેનાર અને છત્તીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાય છે. નૈરત્ય કાણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસુધી મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ચંદાની દક્ષિણ તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તૈલંગણનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલચુકે તૈલંગી ભાષા બોલાય છે. હવેલે જબલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા આઠીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઈશાન કાણમાં ઉર્ધ્વા ભાષા બોલાય છે. અસલના જખતમાં ગોંડ રાજ્યો યુગલ પાદશાહથી ઘણું કરીને સ્વતંત્ર હતાં, અને સને ૧૭૩૭ માં રાધોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠા આઠ્યા ત્યાંસુધી જીતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાયું રાજ્ય સારું હતું,

પરંતુ ધીમે ધીમે દેશપર નહારો અમલ થયો અને પીઠારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નામપુરનો લાંસલા રાજા ઈંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો તેથી તેણે તેમને ક-ટક (ખંજાળામાં), સંખલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે કરી લડાઈ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં હિંદુ રાજાના મરણ પછી બાકીનો મૂલક ઈંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુખાઈ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડે છે, પરંતુ સાતપૂડાના કુંગરો ઉપર આછો છે. વરસાદ મસ વરસે છે અને આપણા દેશની ધેડ ત્યાં પણ નૈરત્ય ફાળમાંથી વરસે છે.

મધ્યહિંદ એજન્સિ.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું રાજ્ય, ને પ્રાચીન માલવાનો ઘણો ધૂરો ભાગ છે, અને બીજામાં મુદેલહંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટ્ટી આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પટ્ટી મળે છે.

૧. ગ્વાલિયર અને માલવા.

ગ્વાલિયરનું રાજ અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુખાઈ ઈલાકાની લગેલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે, અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલા છે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સુધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં ચંખલ, સિંધ, અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશમાં ઘઈ જમનાને મળે છે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ઘાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરના તાખાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીઠારા અને ભીલલોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તોપણ હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જૂદી જૂદી જતિના રાજાઓના તાખામાં એ મૂલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેળ-ભેળ ધઈ ગયેલો છે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિઆ અને તેના મોઢાસદારોને તાબે છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજાને કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોઢાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જવડા, જબૂવા, અક્ષીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ હિંદુની તળેટીએ જન્મ શહેર છે. એની પાસે લરકર નામે નવું શહેર વસ્યું છે, ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઈંગ્રેજ શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઈંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઈંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મહો નામે ઈંગ્રેજ છાવણી છે તેમાં મુ-

બાઈ ઈલાકાના લશ્કરનો ફેટલોક ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જૈન નગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ધર્મ અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અફીણ થાયછે તેનો ધણો ભાગ મુંબાઈ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાડેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સુધી રેલવે બાંધી છે, અને ઉત્તરે નીમચ સુધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજ લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સુધી બીજી સડક બંધાઈ છે.

૨. બુદેલખંડ અને રવા.

એ એનિસના બીજા ભાગમાં બુદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજ્યોનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલા છે. બુદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અચ્ચા અથવા તેહરી અને પત્રા, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હિંદરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પત્રા શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ બુદેલખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ થઈને કુંભાર કૂંગરા જાયછે. એ કૂંગરા વિંધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ કૂંગરાની દક્ષિણ ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઊતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઈ વહેછે. બુદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણ મોટાં જંગલો, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહાબાદ સુધીની રેલવે એમાં થઈને જાયછે. એ એનિસનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઈંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજ્જાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનપર દેખરેખ રાખવા માટે ઈંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટન્ટ એજન્ટો રહેછે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગુજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર, અને ઈંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મહેરવાડાના નાના ઈંગ્રેજ મુલકની આસપાસ જથાખંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાઢ (અથવા ઉદેપૂર).

૨ જેપૂર.

૨ મારવાઢ (અથવા જોધપૂર).

૪ બુંદી.

- ૫ વિકાનેર.
- ૬ કોટો.
- ૭ ફિરોલી.
- ૮ કિશનગઢ.
- ૯ જસલમેર.
- ૧૦ અલવઢ.

- ૧૧ શિરોહી.
- ૧૨ હુગરપુર.
- ૧૩ વાંસવાડા.
- ૧૪ પ્રતાપગઢ.
- ૧૫ જાલાવાઢ.

જાટ સંસ્થાન.

- ૧૬ ભરતપૂર.

- ૧૭ ધોલપુર.

મુસલમાની સંસ્થાન.

- ૧૮ ટાંક.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું સેત્રકળ આશરે ૧,૨૬,૦૦૦ ચૈલ અને વસ્તી ૧૦,૫૦૦,૦૦૦ છે. ગવર્નેરજનરલનો એજન્ટ એ સર્વેયર દેખરેખ રાખેછે. તે શિરોહીમાં આબુ પર્વતપર રહેછે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માનેછે. હાલમાં એ પર્વતસુધી રેલવે ખર્ધાઈ છે. મુંબઈ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સીની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બેલાગ કરેછે, તે લાગ એ પર્વતની વાયવ્ય-કોણમાં છે, અને તે લાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ લાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લુણી છે, તે મારવાડ (અથવા બેધપુર)ના થોડાક લાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડેછે. મારવાડનો થોડાક લાગ જસલમેર, વિકાનેર, અને શીકાવતીના સઘળા લાગ સુધાં લુણીની પશ્ચિમના બધા પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક લાગને ધર અથવા મોઢું રણ કહેછે. એમાં કોઈ સ્થળે ખેતી થાયછે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાયછે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરું પડેછે. જ્યારે વરસાદ વરસેછે ત્યારે લોકો ઊંટવતી રેતીના ટેકસ ખેડેછે, અને બી જમીનમાં છક ઊંડાં રોપેછે; રણમાં ધાસ મસ ઊગેછે તે ખાઈને પુઠકળ ઢોર, ઉંટ ને મેઢાં ઉછરેછે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પરુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસેછે. પાળેલાં ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળેછે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાયછે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊપજેછે. મુંબઈ અને બીજાં ઠેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવેછે. ભરતખંડમાં મારવાડનાં ઊંટ ઘણાજ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઢણીઓ ઘણીજ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાયછે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા મારવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાયછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમના સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે; પાણ મેવાડ (અથવા ઉદેપૂર)થી સર ધઈ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડૂંગરામાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ લાગમાંથી દક્ષિણે જનરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહેછે, તે ક્ષિવાય ઉતરતાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ અંબલને મળેછે, અને અંબલ જમનાને મળેછે. એ નદીઓથી ઘણું પુર લોકો ઊંડા દૂર ખાંદી તેડું પાણી

વડે અનાજ, રૂં, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણાખરો વરસાદ ઈશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈરત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાથી મોટો કુકાળ પડ્યો હતો તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાના ઘરખાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નસીરાવાદની છાવણીમાં મુખર્દના લશ્કરનો કાંઈક ભાગ રહેછે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંખર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરણ (પાકેરણ) નામે મોટું તીર્થ છે તે તેમાં બ્રહ્માનું દહેરું છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંખર સરોવરથી તે દિલ્લી સુધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સુધી ઇંગ્લેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધીછે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદ્દેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રસાળ છે, પરંતુ જેપુરમાં મુલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી ખીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું વગેરે મોકલવામાં આવે છે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો બીનનો તથા સૂતરાઉ માલ બનાવેછે, હાથીદાંતની કાતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ઘણા વરસ લગી ધસાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચલાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં સારાં બનેછે. મારવાડમાં આરસ અને ઈમારતી પથરા જડેછે.

પંજાબ પ્રાંત.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકારમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો બિપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સિંધુ નદીના બિપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરા છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબનો રસાળ મુલક એ નદીઓથી બનેલો છે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફઘાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની થડમાં વહે-

છે. અટક ઊતરવાનો પાર છે તેની અને કુળાખાગની વચ્ચેના રથળથી તે કરાંચી સૂધી સિંધુ નદીમાં આગળોટા ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જલમ, ચીનાબ, રાવી, ખીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને ખીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સંગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરસેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો લાહોર, અમૃતસર, મુલતાન, જાલંધર, અંબાલા, ફિરોજપૂર, લુદીયાણા, કાશ્મીર, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયેલા છે તેમને જૂદાં જૂદાં નામ આપ્યા છે. સુલેમાન પર્વત અને સિંધુની વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામ્ર કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે, સિંધુ અને જલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર હોઆબ કહેછે. જલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જેય કે ચેજ હોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના હોઆબ કહેછે; રાવી અને ખીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને ખારી હોઆબ કહેછે. ખીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જલંધર હોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલા છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જલંધર હોઆબ સૌથી રસુળ છે, અને ખારી હોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણ શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ હોઆબોના મધ્ય ભાગ ધણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર હોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાપે છે તેનું સેત્રફળ ૧,૦૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસો વરસ પહેલાં ધર્મ ગયેલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઇંગ્રેજ મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઊપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનામાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાપે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલા છે:—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો, અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે. •

(૨) સિમલાના પહાડી મૂલક—એ મૂલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના યુરપાયુદ્ધ પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫-૪૬ માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલા મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મૂલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેના રસાળ જલંધર દોઆબ, અને કાંગડાનો પહાડી મૂલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મૂલકમાં હુદીઆણા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટાં શહેરોવાળા જૂના સરહિંદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલો છે. શીખ લોકોનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વે સરહિંદનો બાકીનો મૂલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ ભાગીનો મૂલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફઘાન લોકોના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરોપણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યા છે. એ મૂલકમાં વસનારા લોકોની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ચાલે છે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલે છે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાય છે. પંજાબમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાય છે; અને ચોખાસામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાદિક તેલવાળાં બીજાં, શાકભાજી અને ગળી થાય છે. કાંગડાની ખીણોમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાય છે. એ મૂલકની જમીનમાંથી કૃષ્કડી, સિંધવ, અને મહીઆ કંકર જેનો સુનો બને છે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવે છે તે નીકળે છે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહિંદની પેલીમરના દેશોમાંથી આવે છે.

પંજાબની શાલો અને બીજાં ઊંચાં કાપડોના વણાટ વખણાય છે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બને છે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ ઠીક થાય છે. સોના રૂપાની કાશીગિરી અને લોહા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કાશીગિરી કરવાનું કામ ઠીક થાય છે. લખૌદેલાં વાસણ, કૌતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણું ઉકાળે થાય છે. પૂર્વે તાર્તરીના ચારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજારો જાય છે. ચારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આવે છે. લાસામાંથી ચીનાઈ ચા, અને સુંદર ઊંચાં આવે છે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, હુદીઆણા અને અંબાલા સુધી રેલવે બાંધી છે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયેલો છે. દિલ્લીથી બીજી સડક જાય છે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળે છે. બીજી સડકો બંધાઈ છે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળે છે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સુધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપુત સંસ્થાન સુધી બંધાઈ છે.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૫,૨૫,૦૦૦૦ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર, માવલપુર, અને પટીઆલા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ દેશી મૂલકની ઉતરે છે અને એમાં કાશ્મીરથી સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલા છે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે, અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કર્ગે પશુ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લાડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જમ્મુ દક્ષિણ છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહે છે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઈ લીધો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે એ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે; હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલો અને બીજાં ઊનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટલાં વાસણ, વગેરે પણ બને છે.

ભાવલપુર—એ ભાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ઠાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધ સુધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસૂધી લાંબી ચીચર-વટી છે, પરંતુ નેહરોમાંથી પાણી આવે છે તેથી ખેતી સારી થાય છે.

પટ્ટીઆલા અને શીખ રાજ્યો—શીખના રાજ્યોમાં પટ્ટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

જિંઢ, નમા, કપરથલા, ફરિદકોટ, અને કલશીઆ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પટ્ટીઆલા, તથા કપરથલા સિવાય બાકીનાં સંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિંદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાનો નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેળલેજ થઈ ગયેલાં છે.

એ દેશો રાજ્યો ઊપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાં અને ચોરઠા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડે છે. હઝારના ઉત્તર ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા ફેરાઈસ્માઈલ ખાન સૂધી જે જતો વસે છે તેમાંના ઘણા ખરા પઠાણ કે પસ્તુ ભાષા બોલનારા યુસલખાનો છે; ફેરાઈસ્માઈલ ખાનની દક્ષિણે બલુચી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત સંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહે છે; અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બ્યહાર સુધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્ધ અંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલો છે. એ અર્ધ અંદ્રાકારનું પશ્ચિમ કાંટાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે, અને પૂર્વ કાંટો નેપાળ સુધી ગયેલો છે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને ખુદલખંડની વચ્ચે એના તાપાની સાંકડી ભૂમિ છે. મીન્ડેકાણિ વાયવ્ય પ્રાંતોના પાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્યહિંદ એન્જનિસ અને બંગાળા ઈલાકાના તાપાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૮૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ કરતાં વધારે છે અને લગભગ ૩,૧૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસતી છે. વળી એમાં બે દેશી રાજ્યો છે તેમાંનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાલયમાં આવેલો પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો રસાલ પ્રદેશ, (૩) જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદ પર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઈ એટલે લેજવાળી અને પથ્થરાની ભૂમિવાળું ધાકું જંગલ છે. તિરાઈ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાય છે. ડુંગરામાં લોઢાની ખાણ છે; અને ખીણો તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તેમાં ચાના ભાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાય છે તે આખી દુનિયામાં સર્વેથી સરસ ગણાય છે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેના ફળદ્રુપ દોઆબ, રોહિલખંડ (અથવા *રોહિલાના મૂલક) અને કાશીની ઉત્તરના પ્રદેશ છે. હંસા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અચોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધામે ધામે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વલે છે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાળમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, બતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને ખુદલખંડના પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠા પર મળે છે. ખુદલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળે છે.

જમના નદીના જમણા કાંઠા પર દિલ્લી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલ્પી એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠા પર ઇટાવા અને અલાહાબાદ મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. રામગંગા, ગોમતી, ગોગરા, વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠા પર એને મળે છે. ગંગાના કાંઠા પર અનુપ શહેર, ફત્તેહગઢ, કાનપુર, અલાહાબાદ, મીરજાપુર, કાશી* અને ગાઝીપુર મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અચોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહે છે અને પછી કનોજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળે છે. ગોમતી નદી

* એ અક્ષગાન લોકના વંશના છે.

† એનું બીજું નામ વાણારશી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

પાણી ડૂંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળેછે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ધણી નદીઓ મળેછે. જ્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાયછે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જોડી દેખાયછે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆખમાં ઘણાં ઝીલો કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકારે ધણી નહેરો ખોદેલીછે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ વિધ્યા અને કૈ-મુનની થડમાં ડૂંગરા અને જંગલો આવેછે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોયછે ત્યાં ખેતી થાયછે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલા ગ્વાલિયર અને બુદ્ધલખંડની વચ્ચે આવેલા મૂલક છે તેમાં ખેટવા નદી તથા નંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ ખાંદાનો મૂલક તથા મિરજાપોરની દક્ષિણનો દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહેછે.

હિમાલયનાં મુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડૂંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાયછે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાંઝે થોડાં જ ઊગેછે. પરંતુ દોઆખમાં મહુડાં થાયછે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગેછે. જ્યાં ડૂંગરા નથી એવા મેદાનમાં ધઉં, જબ, જુવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાયછે, અને દક્ષિણ કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાયછે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, રૂ, ગળી, કસુંબો, ખાંડ, લાખ અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડેછે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાખતો વણાટ માત્ર સારી થાયછે. હરકોઈ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીત્તળનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બનેછે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઇંચિય કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેજના, અને ઇંચેય માલ એ પ્રાંતોમાં આવેછે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજપુરથી દિલ્લી સુધી એટલે પડ઼ મેલ સુધી બાંધીછે, અને દિલ્લી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરાત અને સહારણપુરમાં થઈ પંજાબ સુધી એટલે ૧૨૩ મેલ સુધી બાંધીછે. મુંબઈથી જબલપોર સુધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાયછે. જૈનપુરમાં થઈને કાશીથી અયોધ્યામાં ફેજાબાદ સુધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સુધી. પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને બરેલી સુધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સુધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સુધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સુધી નવી રેલવે બંધાઈછે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધીછે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સ્થરો છે, પરંતુ આપણા કરતાં ટાઢ અને તડકો વિશેષ પડેછે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અક્ટોબરની શરૂઆત સુધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવેછે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજપુર, મિરજાપુર, જૈનપુર, અને આગ્રામુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના બવાબે ઇંગ્લેન્ડને આપ્યો. નવાબનું

ઇંગ્લેન્ડ રક્ષણ કરે તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, આઝિમપુરનો બાકીનો ભાગ, ઐટા સૂબોનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધા. દિલ્લીમાં અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિઆ પાસેથી સન ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સન ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા બંસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મૂલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ થયેલા નવારસીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આગ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ધર્મારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની અલાહાબાદ (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિ-રજપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે. ઉર્દૂ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઓ જોડે જાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દૂમાં આરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યો.

કાશીનો રાજ આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપૂ-અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપૂર સંસ્થાન રોહિલ-ખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેત (કપડા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરોમાં ગઢવાલમાં છે, અને રજપૂત રાજના તાબામાં છે. રામપૂરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

અયોધ્યા પ્રાંત.*

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા ખીલ પધી દિશાએ વાય-વ્ય પ્રાંતો આવેલા છે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણાં મૈલ સૂધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલી છે. ગંગાને મળનારી રામગંગા, સદૈ, ગોમતી, અને ગોગરા નદીઓ તથા ખીલ નાની નદીઓ એ પ્રાંતની અમ્બિકાણુના ભા-ગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલેછે. મોટામાં મોટી ગોગરા ન-

*એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતમાં ભેલી દીધો છે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

દી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળેછે અને તેને મળનારી નદીઓમાં સૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિઆમાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાયછે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ડુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છબછબાં પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની ફેર ઉપર ધણું કરીને સાલ, સીસમ, અને બીજાં ઝાંઝા પુષ્કળ ઊગેલાંછે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહેછે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાંછે. આ પ્રદેશ અતિ રસાળ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાયછે; આંખા અને મહુડાંની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૃષાઓ ઘણાંછે. એ પ્રાંતની હુવા પંજાબ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી અતિ ઠાંઠ અને તડકો પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી થઈ અને બીજું ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલી વગેરે તેંદ્રી પદાર્થો પર-દેશ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. એ પ્રાંતમાં ચોખા અને તમાકુ સારો વાયછે. થોડુંક રૂ, અ-ક્રીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજો સામાન દરેકે કેકાણે થોડો ઘણો બને છે, તે સિવાય બીજો ઉમદો બનતો નથી. પહેલાં ઈંગ્લેન્ડની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મડીઆ કંકર જડેછે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્હીના પાદશાહના વજરનો અમલ હતો. એ વજરે સને ૧૮૧૯ માં પાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઈંગ્રેજ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા પાદશાહને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઈંગ્રેજ ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી છતેલા મૂલકમાંથી કેટલોક ભાગ એ નવાબનાં વજરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા ભૂટારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડૂત લોકે અરજ કર્યાથી જે તા-લુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઈંગ્રેજે પદ્મશ્રી કર્યો. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન મળેછે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળેછે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનૌ ગોમતીના કાંઠાપર છે. ખીજું મોટું શહેર ફૈજાબાદ છે. ઈંગ્લેન્ડની પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલું છે. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઈ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું

એવું કહેવાયછે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખડેરો અગ્રાધ્યા પ્રાંતમાં છે તેમાંના કેટલાક બૌદ્ધમતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દુ બોલી બોલેછે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કર્યાછે,—ઉત્તરે (૧) ફૈજાબાદ અને (૨) સિતાપૂર, તથા દક્ષિણે (૩) લકનૌ અને (૪) રાયચેલી.

બંગાળા ઇલાકો.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતખંડના વિભાગોમાં એ ઈલાકા સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસા (ઓઢીઆ), અને છોટા નાગપૂર છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકિમ અને હંમેશનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે લુચે અને ખીલ પહાડી જાતોનો મૂલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાક નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઈલાકા, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૭૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને ૬,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણુ-સની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઈલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઈશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલીછે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે,) પૂર્વે કાચર, ટિપરા, અને ચિતાગોંગના ડુંગરો, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપૂર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજું મોટું મેદાન રાજમહાલ ડુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિહૂત, પાટણા, ગયા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. આઢીઆ દેશ એ માચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળા અને મદ્રાસ ઈલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મૂલકને આઢીઆ કહેછે. છોટા નાગપૂર એ બહાર અને આઢીઆની વચ્ચે પહાડી મૂલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિમાલયનો થોડો ભાગ, રાજમહાલ, છોટા ના-

ગપુર તથા ઓઢીઆના ડૂંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—ગંગા, ગોગરા, સોન, ગંડકી, કુશી, દામોદા, ભાગીરથી, હુગલી, બ્રહ્મપુત્ર, સૂરમા, મહાનદી, વૈતરણી, બ્રાહ્મણી, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાજપૂર પાસે વહેછે. થોડેક છેટે તથા પછી ઉતરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણ સોન, અને ફરી ઉતરે મંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મલેછે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડ્યુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અવકાશ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદોની અગ્રિકાણ તરફ વહેછે. તે ઠેકાણે શ્રદ્ધાપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમાં ભળેછે.

શ્રદ્ધાપુત્ર—એ નદ આસામના ગારો ડુંગરાને ફરી વળી બંગાળામાં પેસેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદો આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની ષેઠ રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને ભિન્નવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સૂરમા—એ નદી કાચર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહટ્ટની પશ્ચિમે વહેછે; અને પછી દક્ષિણમાં વહી શ્રદ્ધાપુત્ર નદના એક ફાંટાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના કહેછે. ઘણા મૈલ દૂરી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકેછે.

ચિતાગોંગમાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરોમાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ દામોદા, રૂપનારાયણ, અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. ઉંક દક્ષિણમાં સુવર્ણ રેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ આઢીઆમાં ધઈને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલાછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિકિમના રાજાએ ઇંગ્લેન્ડને આપ્યો. એ ડુંગરોમાં સ્લેટ, લોહ, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરોમાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કોયલા અને લોહાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી આઢીઆની પ-

(શ્વમે અને છાટા નાગપુરની દક્ષિણ ખંડીઆ મહાસેા છે તેમ્ના પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈરત્ય સૂધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને કોચલા તથા લોહાની ખાણ છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરોવર ઓઢીઆની નૈરત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાછર તળાવો ઘણાં છે, ચિલકા સરોવરને તુરિ તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવેછે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ઘણા ભાગમાં તાપ બહુ પડેછે અને વામાં લેજ ઘણા રહેછે. કોઈ કોઈવાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા ડુકાળ પડેછે, તોપણ ઘણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અક્ટોબર સૂધી અગ્નિકોણમાંથી વરસાદ વરસેછે. પાધર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ઘણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડુંગર પુષ્કળ પાકેછે. જૂદી જૂદી રેતુઓમાં જૂદી જૂદી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે, અને લિખ લિખ વાવેતર થાયછે. લોકોના મુખ્ય ખોરાક ચોખાં છે. દાળ, ભાત, માંછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજના અને બીજાં મસાલો નાખીને ખાયછે. દરેક ભાગમાં જૂદી જૂદી જાતની શાકભાજી ઊગેછે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશી ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાયછે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ધઉ, જવ, મકાઈ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે. છાટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મૂલકમાં વસનારા લોકોના એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જે રૂળ થાયછે તે ત્યાં પણ થાયછે. ફણસ, કેળ, અને આંબાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કેરી જૂંમિમાં પાન અને સોપારી થાયછે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિયેરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અરીણ અને સણ, એ વેપારની જાણસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અરીણ પકવેછે. ગુણિં બનાવવાના ટાટ, દોરડાં વગેરે સણના થાયછે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઈંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. વળી ગાંજનાં છાંડ પણ ઉગાવેછે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએછે, અને બીજા કેરી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણેછે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારું પુષ્કળ ઉગાવેછે. ડુંગરોમાં રૂ પાકેછે તેટલું દેશમાં ખસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઈંગ્રેજ કાપડ પુષ્કળ આવેછે. ગાળ, ખાંડ વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવેછે. દક્ષિણ ખજૂરીઓની વધારે પદાશ હોવાથી માત્ર તે ઠેકાણે શેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠેકાણે તમાકુ પકવેછે, અને કેટલોક પ્રતિદેશ મોકલવામાં આવેછે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી જૂંમિમાં તથા છાટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનો ચા ઊગેછે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગેછે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાયછે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બનેછે. વેપારની બીજા જાણસોમાં સુરોખાર અને પાધર જગ્યામાં ઊગતી કસુંબી છે; જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગેછે. જાણવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો ધંધો ચાલેછે. ગળી, સણ વગેરે બનેછે તે સિવાય ખાસ કારિગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મૂર્શીદાબાદમાં રેશમી કાપડ અને હાથીદાંતનો સામાન અને સોનારૂપાનો ઘાટ સારો બનેછે. બુને ધાકાની મલમલ, કાપડ, અને સાણુ જાણાય છે. વહાણ બાંધવાનું અને સુઠારનું કામ ચિતાગંગ (ચિતગામ) માં સારું થાયછે અને મોંગીરમાં સુતાર અને લુહાર કામ સારું થાયછે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલી છે. મુંબઈ અને અલાહાબાદની મોટી સડક બંગાળા કાંઠા-

ના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલીમર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તા સુધી જાય છે. વળી બીજી સડક પાટણાની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાય છે. ગોવ-લંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક ખાંધેલી છે. એ સડક દાર્જિલિંગ સુધી વધારવાની છે. એ સર્વે રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે તેથી વપાર ઠીક ચાલે છે.

અંગાણા ઈલાકાની રાજધાની કલકત્તા હુગલી નદીના કાંઠા પર છે. ધાકા, મૂર્શીદાબાદ, પાટણા, કટક, જગન્નાથ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી * ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસને કેટલોક મુલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધો. શુદ્ધ અંગાણામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મૂર્શીદાબાદ છે. એ અસલ અંગાણાના નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ અંગાણાના નવાબ દિલ્હીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબિદારી છોડી દીધી, સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ અંગાણા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહ નવાબને બદલે ઘુમેજને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. આઠીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ આઠીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઈલાકામાં કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાગોંગ (ચિત્રગામ) અને કટક એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

અંગાણા ઈલાકામાંના શુદ્ધ અંગાણામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં અંગાણી બોલી બોલાય છે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દુ ચાલે છે. આઠીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની વસ્તી ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની આઠી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં આઠી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે.

સંઘીઆ સંસ્થાનો અને જાતો.

* ખંડીઆ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બૈાદ સંસ્થાન (એ પર રાજનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવે છે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગભગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણે કૃષ્ણબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી છતેસો નાનો મુલક આવેલો છે. અંગાણાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના ડુંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. એ પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા બ્રહ્મા છે. ખંડીઆ સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિશે આગળ કહેલું છે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સોંધલ જાત વસે છે. સોંધલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અસલી છે. અને પોતાની બુદ્ધી ભાષા બોલે છે.

* ૫૨માં મળી કલકત્તામાં ૮,૪૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

આસામ.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૫૩,૦૦૦ ચોરસ મૈલ કરતાં વધારે છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં છે; તેપર હકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. પાકીનો દેશ ઇંગ્લેન્ડ તાબાની પહાડી જતોનોછે. આખા દેશની વસ્તી સુમારે ૨૫,૦૦,૦૦૦ માણસની છે (પહાડમાં વસનારી જાતોનું વસ્તી પત્રક કર્યું નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઇશાન કાણુમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મૂલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપૂર પ્રાંત તથા કટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત ઘચેલો છે. તિબેટમાં ધર્ધને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં ધર્ધ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાઠપૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખાશીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાચરમાં ધર્ધને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ્ટ, અને બંગાળાના ખીલ દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાના મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણ વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પાણુ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કાચલા, લોહું અને ચુનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છેડાને બહુ માફક છે. વળી સારું રૂ, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગેછે. આસામની લેંસો ઘણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ તથા માટીનાં વાસણ ખનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રખર, વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઈમારત, લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મૈસુરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહેછે. એવું કહેવાય છે કે કુનિઆના ખીલ ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પાતાની જૂદી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આર્યાના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

નેપાલ—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બુંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમા-ઉત પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમ છે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો જ્યાં કે અવરેસ્ટ કે ગૌરીશંકર, ધવલગિરિ વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર લ્હાસા છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૮,૦૦૦ ફૂટ કરતાં પણ વધારે કહેવાય છે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઇમારતી લાકડાં થાય છે, અને એની દક્ષિણે તિરાઈ એટલે લેજવાળાં વન છે. તિરાઈનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઇંગ્લેન્ડના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાય છે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે તેઓ અને આર્ય લોક સેળસેળ થઈ ગયા છે. એપર ગુરખા લોક રાજ્ય કરે છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજ રહે છે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવે છે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉધમી, શૂરા, અને શરીરે દઢ છે.

મૂતાન—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે ખીણું પહાડી રાજ્ય મૂતાન છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે સિકિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લામા નામે બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરવું પડે છે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પાતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોકો ઉદ્યોગી છે, પરંતુ રાજ કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરુઓ તેમના પર જીતમ કરે છે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બુંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર પ્રજા એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસે છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના બીજા ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવે છે. એમાંની ઉત્તરે કુળા અને આબોર, અને પૂર્વે કુકી અને લુશી જાતો વિકાસ છે, અને નીચક વસનારા સુધરેલા લોકોને લુટ્ટે. એ પહોળામાં મણીપુરના રાજાના તાળાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્તુગાલના રાજના તાખાનાં દમણ, ગોવા, અને દીવ સંસ્થાનો વિષે આગળ ખુંપઈ ઈલાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર ચંદ્રનગર ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ આગળ ૧. યાનાન, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. પોંદિશરી, તથા ૩. કારિકલ, અને મલબાર કાંઠાપર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. માહી છે. મુખ્ય શહેર પોંદિશરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યૂરોપખંડ.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્યસમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, માર્મોરાસમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કાકસસપર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિયનસમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિયા જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટ્લાંટિક મહાસાગરે કરીને જૂદા પડેલો છે.

યૂરોપખંડ માંહેલા દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ.	૬. હોલાંન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ.
૨. ફ્રાન્સ.	૭. જર્મની.
૩. સ્પેન.	૮. ડેન્માર્ક.
૪. પોર્તુગાલ.	૯. સ્વીડન અને નાર્વે.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૦. યૂરોપી રશિયા.

૧૧. આલ્બિઆ અને હંગરિ.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.

૧૨. સ્વિત્સર્લોંદ.

૧૫. ગ્રીસ.

૧૩. ઇટાલિ.

યૂરોપખંડ માંહેલા મુખ્ય સમુદ્રો.

૧. શ્વેતસમુદ્ર—રૂશિઆની ઉત્તરે છે.

૨. બાલ્ટિકસમુદ્ર—સ્વીડનને જર્મનિ અને રૂશિઆથી જૂદો પાડે છે.

૩. ઉત્તરસમુદ્ર અથવા જર્મનસમુદ્ર ઇંગ્લાંદની અને જર્મનિ, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

૪. ભૂમધ્યસમુદ્ર—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

૫. આદ્રિઆટિક સમુદ્ર—ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૬. આર્કિપેલેગો—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૭. માર્મારા સમુદ્ર—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૮. કાલ્કો સમુદ્ર—એ રૂશિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૯. આશ્લોફ સમુદ્ર—એ રૂશિઆની દક્ષિણે છે.

૧૦. આઈરિશ સમુદ્ર તથા નાર્થચાનલ અને સેંત જ્યાંજિસ ચાનલ એ ઇંગ્લાંદ અને આયર્લેંડની વચ્ચે છે.

૧૧. ઈંગ્લિશ ચાનલ એ ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યશીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રૂશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળે છે; ગ્રેટબ્રિટન, ઇંગ્લાંદ, જર્મનિ, દેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા સ્વિત્ઝર્લેંડના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ છે; અને બાકીના દેશો ધણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કિસ્તાન અને રૂશિયામાં રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. ખાઝીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજ રાજ્ય કરે છે. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડમાં અને ફ્રાન્સમાં પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જીમને પસંદ કરે છે તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લૅન્ડ ઉપર વિક્ટોરિયા રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડ એ બે દેશ છે.

(૧) ઇંગ્લૅન્ડ.

ઇંગ્લાંડના બે વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંડમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ચિલિઝટ પહાડ એ ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડની વચ્ચે છે. એ સિવાય કુંબર્લૅન્ડમાં સ્કાફેલ અને વેલ્સમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંડની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે લંડન શહેર છે. સેવર્ન એ બ્રિસ્ટલ આનલને મળે છે. મર્સી એ આઇરિશ સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે લિવર્પૂલ છે. વળી ટાઇન, ટ્રેન્ટ, હમ્બર, આડસ, ડી, અને વાઇ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—હેર્વેન્ટ વાટર, અલ્સ્વાંટર, અને વિન્ડર્મીર.

મુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગલ્સી, અને વાઇટ. વળી જર્સી, ગર્નેસી, આલ્ડર્ની અને સાર્ક એ આનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાન્ડસ એન્ડ એ ઇંગ્લાંડનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને લિન્કદ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને બીચીહેદ એ ઇંગ્લાંડના દક્ષિણ કાંઠા પર અને સ્પર્નહેદ તથા ફ્લાંચરોહેદ એ ઇંગ્લાંડના પૂર્વ કાંઠા પર છે. એ સિવાય વેલ્સમાં આંગલ્સી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં હોલિહેદ, વગેરે ખીણ ધણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઇની સામુદ્રની એ કાર્નાર્વન અને આંગલ્સી બેટની વચ્ચે છે. હોવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ આનલને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—સાલ્વેફર્થ, મોરીકાંબી, ત્રિસ્ટલચાનલ, કાર્દી-ગન, વાશ, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શહેરો—લંડન એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. લિવર્પૂલ એ મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. માન્ચેસ્ટર એ સૂતર ને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

ન્યૂકાસ્ટલ ટાઇન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કાયલાની મોટી ખાણો છે.

બર્મિંગહામ અને શેફીલ્ડમાં ધરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિયારો બનેછે.

લીડ્ઝમાં બિનની જાણસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

નોટિંગહામમાં કોર અને મોજાં સારાં વણાયછે.

ત્રિસ્ટલ અને હલ એ બે મોટાં બંદર છે.

ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાન્ટર્બરી અને યાર્કમાં બે મોટા ધર્મોપ્યક્ષો રહેછે.

પોર્ટસ્મથ અને પ્લિમથ એ ઇંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે.

એ સિવાય દોવૂર, બ્રેટન, સૌધામ્પટન, વુલ્વર્હામ્પટન, કાર્લેલ, સંડર્લાંદ, બ્રાડ્ફોર્ડ, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—કાર્દિફ અને સ્વાન્સી એ બે મોટાં બંદરો છે, અને મર્થિર તિડવિલ એ મોટામાં મોટું શહેર છે. મિલ્-ફોર્ડહેવન બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સધળું ઇંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય સહી સલામત રહી શકેછે.

મુખ્ય નિકાસ—કાઠાઈ, કાયલા, બિન અને રૂનું કાપડ, લો-હાનો સામાન, કાંચ, યત્રો, કાગળ, ઇત્યાદિ.

(૨) સ્કાટ્લાંદ.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્થતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં બેન્નેવિસ પર્થત એ ગ્રેટ ગ્લિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ધણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટ્વીડ, ફોર્થ, ટે, દી, સ્પે, નેસ, ક્લેડ, અને નિથ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર લાક્ લોમોન્ડ છે. એ સિવાય લાક્ શિન, લાક્ મારી, લાક્ નેસ, લાક્ આવી, લાક્ ટે, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે આર્કની અને શેટ્લાંદ, હેબ્રિડીસ, કે પશ્ચિમ દ્વીપ, વગેરે ધણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—દનેટહેદ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ગાલોવેનો મલ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. એ સિવાય ખીલ ધણી છે.

મુખ્ય અખાતો—ફોર્થ, ટે, મોરે, ક્લેડ, સોલ્વે, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—ઇડિન્બરો એ રાજધાની. ગ્લાસગો એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એન્જિન વગેરે ચંત્રો ખનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. આબર્દીન અને દંદીમાં સણનું કાપડ બને છે. ગ્રીનાક અને લીથ એ બે મોટાં બંદર છે. આખર્દીન, એડિન્બરો, સેંત આંડ્રુસ, અને ગ્લાસગોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. પર્ય અને પેસ્લીમાં ધણી જાતનો માલ બને છે. હંફ્રીક્ષ, ફાલ્કર્ક, સ્ટર્લિંગ, વગેરે ધણાંક મોટાં શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘંઘાંદ પ્રમાણે.

(૩) આયર્લેન્ડ.

એ મોટો દ્વીપ છે. અલ્સ્ટર, લીન્સ્ટર, મન્સ્ટર, અને કોનોટ એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલા છે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાં છે.

મુખ્ય પર્યુતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. જ્યાંમાં જ્યાં પર્યત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે મોર્ન અને વિકલો પર્યત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ફોઈલ અને બાન એ ઉત્તરે વહે છે. બૉદન,

લિફી, અને સ્લેની એ આઈરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયર્લેન્ડમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આ-ટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—નિઆ,અર્ન, માસ્ક, કારિવ, રી, દર્ગ, કિલાર્ની, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે રાથ્લિન, પશ્ચિમે ક્લેરવેટ, આરાન, અને વા-લેન્શિઆ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—ક્લીઅર, એ આયર્લેન્ડની દક્ષિણ એક ખેટમાં છે. માલિન હેદ એ આયર્લેન્ડનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં ફેરહેદ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—ડોનિગલ, સ્લૈગો, ગાલ્વે, વેલ્ફાસ્ટ, ફોઈલ, ઇત્યાદિ, ખીળ ઘણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની ડબ્લિન, લિરી નદી ઉપર છે. એની પાસે કિંગસટાઉન બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટી છે. વેલ્ફાસ્ટમાં સણુનું કાપડ સાઈ ખનેછે. વાટફોઈ, કાર્ક, અને તેની પાસે ક્વીન્સટાઉન, શાનન નદી ઉપર લિમરિક, અને લંડનદરી એ મોટાં શહેર છે.

આયર્લેન્ડ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડની બ-રોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વર-સેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશાં લીલોતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કાંઈ કાંઈવાર લીલો ટાપુ કહેછે.

૨. ફ્રાન્સ.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—પિરીનીસ, ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. આલ્પ્સ ફ્રાન્સને ઇટાલિ તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી જૂદો પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ ઇંગ્લિશ આનલને મળેછે. લુઓર અને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળેછે. હોન એ લૈઓન્સ આખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—કાસિકા, હિરીજ, અશન્ટ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાહોગ અને બાર્કુર એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય આખાતો તથા ઉપસાગરો—બિસ્કેનો ઉપસાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. લૈઓન્સ આખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—પારિસ એ સીન નદી ઉપર છે. એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિઆમાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રુઅન, લાઇલ, ટુલુસ, અને ખીજાં ધણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. શર્વર્ગે અમ્મિ વ્રેસ્ટ એ બે આટ્લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. નાન્ડ્સ એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે, અને ખીજા દેશોમાં ધણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માસેલ્સ અને તુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ફ્રાન્સમાં ખીજાં નંબરે મોટામાં મોટું નગર લૈઓન્સ કરીને હોન અને સોન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ફ્રાન્સના લોક ધણા હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિઆમાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ફ્રેંચ કે ફ્રાન્સિસ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊંનનું કાપડ, કાર, કાચ, મેવા, આબૂપણ, ઇત્યાદિ.

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્તુગાલ એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે સ્થિત છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીસ ક્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય ખીજા ધણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને ખીજી નદીઓ આટલાંટિક મહાસાગરને મળેછે, इब्रो ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—બલીઆરી ટાપુઓ (માન્ગોર્કા, મિનાર્કા, ઐવિકા અને ફોર્મેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટલાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની સ્પેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટલાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓટિગલ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ફિનિસ્ટર એ છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે. દક્ષિણે ટ્રફાલગર, કુસ એ સ્પેનનું છેક પૂર્વબિંદુ, અને ટરિફા એ સ્પેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માદ્રિદ એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકામાં એક યુનિવર્સિટિ છે. સારાગોસા એ ઇબ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને પ્રાનેઢા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સીલોના, વાલેન્સિયા, કેલ્ડિસ, કોરના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્ર-ધુની ઉપર ધણો મોટો કિલ્લો છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે.

સ્પેનના લોકે આજસુ છે અને યૂરોપમાં તેમનો ધણો ભાર-ખોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા, તલવારનાં પાનાં, ચામડાં, રેશમ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને ખીજે મેવો. સ્પેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો અને ટેગસ એ બંને આટલાંટિક મહા-

સાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—આફ્રોર્સ, મદીરા, અને કેપવર્ડ બેટ આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેંટવિન્સેન્ટ એ દક્ષિણ; સાંતામેરિયા એ પોર્તુગાલનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. રોકા એ યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર—લિસ્બોન એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉપર છે. ઓપોર્ટો એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે. કોઈંબ્રામાં યુનિવર્સિટિ છે. •

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. સ્પેનના લોકો કરતાં પોર્તુગાલના લોક* વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્તુગીઝ ભાષા બોલેછે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

મુખ્ય નીકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, પદામ, નારંગી અને ખીન્ને મેવો, રેશમની કાપડ, ઇત્યાદિ.

૫. વેલ્જિયમ.

એ ફ્રાન્સની ઈશાન કાણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઉસ) અને શેલ્ટ એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—બ્રસેલ્સ એ સેન નદીને કાંઠે કાર ક્ષીત અને શેતરંજના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. આન્ટવર્પ એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. માલીન્સ (અથવા મેશલિન) એ કાર અને સાણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. વેન્ટ એ લિસ અને શેલ્ટ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. લીજમાં લુહારકામ તથા ધડિઆળો બનેછે. મુખ્ય બંદર ઓસ્તેન્દ છે.

કાર, ક્ષીત, અને ખીજ સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કાચલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

---

* એ લોકને કેટલાક ક્ષીરંગી કહેછે, પણ યૂરોપના સર્વેળા લોકને અશિઆમાં ક્ષીરંગી કહેછે. ૪. ૧૧૧.

ઐલ્જિયમમાં ખેતી સારી થાય છે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના ખીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ફ્રેંચ અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.

એ નાનું રાજ્ય ઐલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજા ઐલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાંસ તથા જર્મનીની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકાર પાણી છે. હોલાંદના ૧૨ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મડસ), વ્હાઇન, અને રોલ્ટ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલ્કેરન, ટેક્સલ, અને ખીજા ધણાક ટાપુઓ દરિયા વડે જમીનથી જૂદા પડેલા છે.

મુખ્ય નગરો—આમ્સ્ટર્દામ એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્દામ મ્યુસ (અથવા મડસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્યકાણમાં હેગ નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેડન છે. લેડન, ગ્રુટ્ટકટ અને પ્રોવિંનગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટીઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ધણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે ખાંધકામ કર્યાં છે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ધણી નહેરો ખોદેલી છે.

હોલાંદના રહેવાસીઓને આપણા લોક વલંદા કહે છે. ઇંગ્રેજોમાં તેમને ડચ કહે છે. તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જૂદીજ ભાષા બોલે છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હાશિઆર છે. તેઓ ખાગબગીચા તથા ખેતીનાં કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને ઐલ્જિયમના લોક ખારીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષ

* ફેટલાક કૌસબમાં કીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકસી કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે, તેવાને ખારીક હુનર કહે છે. ચ. દ્રા.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સધળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સારૂ વલંદ લોક વહાણો લઈ સમુદ્ર ફરે છે.

૩. જર્મનિ.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અખિકાણમાં અને દક્ષિણે આશ્ચિયા અને સ્વિત્ઝર્લંદ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંદ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું ખીણું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક ખીજાં જોડે સામાન્ય હિતથી બંધાયલાં છે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના ખીજા રાજ્યોએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યો છે.

જર્મનીમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.—

મોટાં રાજ્ય.

મુખ્યશહેર.

પ્રુશિઆ.

બર્લિન.

સાક્સનિ.

ડ્રેસડન.

બાવેરિઆ.

મ્યુનિચ.

વર્ટેમ્બર્ગ.

સ્ટ્રટ્ગાર્ટ.

એ ચાર સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાય છે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઊપરાંત ખીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વનંત્ર શહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં છૂટી લીધા છે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલી છે, તથા એ દેશનાં વર્ષેબર્ષ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આદ્ય પર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—વિંસ્ટુલા અને ઓદર એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. ઇલ્બ, વીસર, અને હાઈન એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સ-
મુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. મોટી ધાન્યુષ નદી જર્મનિની દક્ષિણે
વર્ટમ્બર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઈ આશ્ચિઆમાં જાયછે.

જર્મનિના તાપ્પામાં મોટામાં મોટા બેટ ફોન બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—હાન્ટેક્સિંગ, વિસ્તુલા નદીના મુખ આગળ છે.
એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. બ્રેસ્લા, ફ્રાન્કફોર્ટ, અને
સ્ટેટિન ઓદર નદી ઉપર. ચાર્લેન, રૂપ્રી નદીને કાંઠે જર્મનિની રા-
જધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટી છે. બ્રેસ્લન, સાક્સનિની રાજ-
ધાની છે; માગ્દોબર્ગ એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને
કાંઠે છે; હામ્બર્ગ એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં
મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. આલ્ટોના એલ્બ નદીને કાંઠે. બ્રેમેન
વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. ફ્રાન્કફોર્ટ મેઈન નદીને
કાંઠે. સ્ટ્રાસ્બર્ગ અને કોલોન -હાઈન નદી ઉપર. મેટ્ઝ મોઝેલ નદી
ઉપર. એ સિવાયલીપ્સિક, સાલ નદીને કાંઠે હાલ, ગોટિંગન, અને
મ્યુનિચ (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિ-
ટીઓ છે. કીલ; લ્યુબેક એ સ્વતંત્ર શહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે;
સ્ટ્રાલ્સેન્દ; અને કોનિગસબર્ગ એ ચાર બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે
કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની બુમિ ધણું કઠી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુ-
રુષ નીકળેછે. લોકો ઉદ્યોગી, હુનર તથા લડાઈના કામમાં પ્રસિદ્ધ
છે. એ માટે યુરોપખંડમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક
રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, જીન, ઈમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ,
જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢોર. પ્રુશિઆને કિ-
નારે અખ્ખર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો ક્રીમતી માલ પુરુષળ
બનેછે, તેમાં વિશેષે કઠીને સણનાં અને જીનનાં અને હીરાગળ
કાપડ, યંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિંત્રો
અને વિદ્યાનિ ઉપયોગનાં યંત્રો.

૮. ડેન્માર્ક.

ડેન્માર્ક નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી કૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જત્લાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સીલાંદ, પ્યુનેન, લાલાંદ, ઇત્યાદિ. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે એસલાંદ કરીને બેઠા છે તેમાં હેક્લા નામે જવાળામુખી પર્વત છે. એસલાંદની દક્ષિણે ફેરો બેઠા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનિઓ—સીન્દ, એ સ્વીદન અને ઝીલાન્દની વચ્ચે છે. પ્રેટબેલ્ટ એ ઝીલાંદ અને ડ્રુચુનેન બેટોની વચ્ચે છે. લિટલ્બેલ્ટ એ ડ્રુચુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. કાટોગાટ એ જત્લાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. સ્કાંગરાક એ જત્લાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—લિમ્ફયોર્ડ જત્લાંદમાં છે.

મુખ્ય શહેર—કોપન્હેગન, એ રાજધાની ઝીલાંદ બેટમાં છે. એલ્સિનોર પણ ઝીલાંદમાં છે.

દેન લોક સિવદ અને નાર્વેના રહેવાશીઓને મળતા છે, અને તેમની ભાષા નાર્વે અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે. તેમના પર રાજાનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હાશિઆર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને ધાન્ય.

૯. સ્વીદન અને નાર્વે.

સ્વીદન અને નાર્વેને કાઈ કાઈ વાર સ્કાંદિનેવિઆ કહે છે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાંગરાક, કાટીગાટ, અને સૌંદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત, અને ફિનલાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એના ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાક્હોમ, એ રાજધાની, મીલર સરોવર અને ખાલિક સમુદ્રના સંગમ ઉપર; સ્ટાક્હોમની ઉત્તરે અપ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટી છે; ગોટબર્ગ એ સ્ટાક્હોમથી ઊતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્ક્રોના એ સ્વીદ નૌકૌસૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટર, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથ્લાંદ અને બોલાંદ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. ઉત્તર ભણીના ડુંગરોને કોલન પર્વત કહે છે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માજીરો અને લોફોદન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થયેલો છે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ધણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ધણાં ખરાં સ્વીદનના સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્દિકન એ યૂરોપખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તર અને નેસ દક્ષિણ છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્ટિઆના એ રાજધાની છે. બર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં એ માસ સૂર્ય સૂર્ય આથમતો જ નથી.

એ બંને દેશોનાં લોકો ઉદ્યોગી અને હાશિઆર છે તથા દન લોકની પેઠે કુશળ વહાણવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ—લોહું, ખૂનદાણા, રૂંધું, ધાન્ય, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. સ્વીદનની લોહાની ખાણો આખી દુનિઆમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યૂરોપી રુશિઆ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે ઓથનિઆ અખાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, પ્રુશિઆ આશ્ચિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ રુશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના રુશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યૂરોપી રુશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં ફિન્લેન્ડ, અને પોલાન્ડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં તે આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—કાકેસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—દ્વીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. વિશ્તુલા (વિસ્તુલા) એ રુશિઆમાં ને પ્રુશિઆમાં વહી બાલ્ટિક સમુદ્રને મળે છે. નીપર એ કાળા સમુદ્રને મળે છે. ડોન એ આઝોફ સમુદ્રને મળે છે. વોલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસ્પિઅન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—સ્પિટ્સ્બર્ગન અને નોવાઝેમ્બ્લા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—લાદોગા, ઓનીગા, ફ્લેમ્ન્ ઇત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાદોગા છે; અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર આખી દુનિઆમાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યૂરોપી રુશિઆ અને એશિઆઈ રુશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કર્ટક એ આઝોફ સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો— આર્લેન્જલ અને ઓનીગા નામે ઉપસાગર શ્વેત સમુદ્રમાં છે. બોથ્નિઆ, ફિન્લેન્ડ, અને રૈંગા અખાતો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે. પેરીફાપ અખાત ક્રિમીઆ અને રૂશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—સેંતપીતર્સબર્ગ, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન્ પીતરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદીઉપર ક્રોન્સ્ટાટ નામે મજબૂત કિલ્લો છે. વસ્તી-માં સેંતપીતર્સબર્ગથી ઊતરતું મોસ્કો શહેર મોસ્કવા નદી ઉપર છે. એ રૂશિઆની જૂની રાજધાની છે. વાર્સા એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્વ્યુલા નદી ઉપર છે. રૈંગા, એ દ્વીના નદીઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નંદી રૈંગા અખાતને મળે છે. આર્લેન્જલ દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. આલ્લાક્ષાન, એ વો-લ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પિ સમુદ્રને મળે છે. ઓદેસ્સા એ કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને સેવાસ્તપોલ એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક યૂરોપની ખીણ પ્રજા જોડલા મુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાય છે. એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદ-શાહને ઝાર કહે છે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સધળું કામ ચાલે છે. રૂશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે, તેમાંની ધણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસે છે. રૂશ રાજ્યમાં ધણીક ભાષાઓ બોલાય છે, પરંતુ સાધારણ ભાષા રૂશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સાણ, ભીંડી, ઈમારતી લાકડું, ચરખી, તેલ, ઊન, ચામડાં, સલોમચર્મ (રૂવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત, ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઇત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાય છે, યૂરલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાય છે.

૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.

આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો અધિપતિ આસ્ટ્રિયાનો મહારાજધિરાજ અને હંગરિનો મહારાજ કહેવાય છે. આસ્ટ્રિયાની પૂર્વે હંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિયા અને જર્મની, પશ્ચિમે જર્મની, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ અને ઇટાલિ, દક્ષિણે ઇટાલિ, આફ્રિકાતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રૂશિયા છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો ફરેલા છે, તેમાં પૌલાન્દના જૂના રાજ્યના તાપાના બે પ્રાંતો આવેલા છે. હંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ધણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આલ્પ્સ પર્વત, અને હંગરિની લગભગ બે પાશુએ કાર્પેથિઅન પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ જર્મનીમાંથી નીકળી આસ્ટ્રિયામાં જાય છે. ઇન્ન, ડ્રેવ, થીસ, સેવ, ઇત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળે છે.

મુખ્ય સરોવર—બાલેટનસી, ન્યૂસીઝ્લરસી, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—વિના, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને પ્રેસ્બર્ગ, બ્રુક્કા (અથવા ઓફેન), અને પેસ્થ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. પેસ્થ એ હંગરિની રાજધાની છે. પ્રેગ એ બોહીમિયા પ્રાંતની રાજધાની છે. ઇન્સ્બ્રુક એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિએસ્ટ એ આફ્રિકાતિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. હેબ્રેક્લિસ એ હંગરિમાં હુનરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ટ્રિયા અને હંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈરૂત્ય કાણમાં ઇટાલિઅન જાતનાં લોકની અને અબિ કાણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, ભોઠાનો સામાન, હથિઆર, યંત્રો, વગેરે.

આશ્ચિઆ અને હુંગરિની જમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લાંદ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મનિ અને આશ્ચિઆ, દક્ષિણે ઇટાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલા છે.

યૂરોપના સઘળા દેશો કૃત્તાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોંઘ્લાં નામે જાણ્યામાં જાણ્યું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લાંદ, અને ઇટાલિની સરહદો મળેછે.

મુખ્ય નદીઓ—રૅઇન અને રૅહોન. પરંતુ યૂરોપખંડમાં સ્વિત્ઝર્લાંદ મોટું જળાશય છે, અને—હાઇન તથા—હોન શિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી દાન્યુબ અને પો નદીઓને પાણી મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈને—હાઇન નદી વહેછે; જિનીવા, એની પાસે થઈને—હોન નદી વહેછે. એ શિવાય ખીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા એ—હોન નદી ઉપર છે. આહિં એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળેછે. એ શહેરમાં ધડિઆળ અને ધરેણાં સારાં બનેછે. બેસલ (બાસ્લી અથવા બાલ) એ—હાઇન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. બુરિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ઘણા ખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઇટાલિઅન છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાયછે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ધડિઆળ, અલંકાર, ભરતકામ, દોર, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ.

૧૩. ઇટાલી.

ઈટાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આશ્ચિઆ અને સ્વિત્ઝર્લાંદથી એને જૂદો પાડે છે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આશ્ચિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે આલ્પ્સ; આપીનૈન્સ, એ ઈટાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલા છે; નેપ્લ્સની પાસે વિસુવિયસ અને સિસિલિમાં એટ્ના એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—પો અને આદિજ, એ બંને આદ્રિઆટિક સમુદ્રને મળે છે. આર્નો અને તૈબર એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સિસિલિ, એ એટ ઈટાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકારે છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો એટ છે; સાર્દિનિઆ, એલ્બા, ઈયાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે માલ્ટા અને ગોઝો ઇંગ્રેજના તાબામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—ગાર્દા, કોમો, અને માજિઓરી. એ શિવાય બિલ્ડા ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—સ્પાર્ટિવેન્તો, ઈટાલિની દક્ષિણે; પાસ્સારો, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ઓત્રાન્તો ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. મેસિનાની સામુદ્રધુની ઈટાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. બોનિફેશિઓની સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનિસ અખાત, તારાન્તો અખાત, અને જીનોઆ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—રોમ, એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આપી દુનિઆમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વસ્યું. રોમન ઇંકાબલિંકે ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈટાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. ખીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબાર્ડિ પ્રાંતની રાજધાની છે; પાલર્મો એ સિસિલિ ખેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે; ટ્યુનિસ એ યો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ, આર્નો નદી ઉપર તસ્કની પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગ્હોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાટુઆમાં યુનિવર્સિટી છે. બોલોના; પાર્મા; મેસિબા; સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; ત્રિન્દિસિ એ બંદર છે; ઈટાલિ ખીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઈટાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિઆર પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈટાલિ છે.

૧૪. યુરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ટ્રિઆ અને હુંગરિ, તથા રશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ટ્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ, અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મેરા સમુદ્ર, અને કાળો સમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ કરનાર મુસલમાન રાજાને સુલતાન કહે છે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાં છે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈરૂત્ય કાણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતીનીગ્રો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ધણા છે. તેઓમાં મુખ્ય કોર્પેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હુંગરિને જૂદા પાડે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રશિઆએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડ્યું છે. એના કેટલાક ભાગો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા છે પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ભંગાણ પડ્યું છે એ ખીના નિશાળીઓને જણાવવી.

પહાડ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલા છે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે તે આદ્યસથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ, એ નદી આશ્ચિર્યા અને હુંગરિ-માં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને મળેછે. સેવ અને ધૂય એ બે દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્રીત (અથવા કાંદિઆ) અને લેમ્નોસ; એ શિવાય ખીજ નાના નાના ખેટ ધણાં છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—દાર્દનલ્સ (અથવા હેલેસ્પોંટ) એ આર્કિપેલેગો અને માર્મોરા સમુદ્રને જોડેછે; અને વાસ્ફરસ માર્મોરા સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકિ. વળી ખીજ નાના નાના અખાતો ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ કે ફ્સતંબૂલ એ રાજધાની ઈ.સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્ટાન્ટીન પાદશાહે પ્યારસની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. આદ્રિઆનોપલ, એ વેપારનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ટ એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; બેલ્ગ્રેડ એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સોલોનિકિ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલ્લિપોલિ એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની બૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુ-લ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરક્ષર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊંન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

૧૫. ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ઘણા ભાગ છે, ઉત્તર ગ્રીસ, મોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને દ્વીપો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત પાર્નાસસ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આયોનિયન ખેટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. નીમ્નોપોંટ અને સૈફેદીસ ગ્રીસની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—માતાપાન-મોરીઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ—કોરિંથની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—પત્રાસ તથા લીપાંતો (કોરિંથ) એ બંને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. રૂજિના એ આથન્સ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. એ શિવાય ખીળ ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—આથન્સ, એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. કોરિંથ, એ કોરિંથની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; નોપ્લિઆ, એ બંદર છે. સ્પાર્ટા, કોર્ફુ, ઇત્યાદિ ખીળાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીક લોક નિર્ધન છે, અને તેમના પર ઘણા કાળ થયાં નઠારો અમલ ચાલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે અને તેઓ સારા વહાણુવડી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૫ મું.

આફ્રિકાખંડ.

આફ્રિકાખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને ચૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આલાન્ટિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સિરિઆ) આવેલાં છે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

૧. ઉત્તર આફ્રિકા. ૨ પશ્ચિમ આફ્રિકા. ૩ દક્ષિણ આફ્રિકા.
૪ પૂર્વ આફ્રિકા. ૫ મધ્ય આફ્રિકા. ૬ દ્વીપૌ.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળેછે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તીધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસેછે. સીધી લોક કાળાછે અને તેમના હોઠ જાડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને જાન જેવા છે. એ સીધી લોકમાંની ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહેછે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા આરબ આવી રહ્યા છે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) મિસર (ઈજિપ્ત) અને તેના પાડોશમાં (૨) આબિસિનિયા એટલે હવશી દેશ અને (૩) બાર્બરી સંસ્થાનો છે.

(૧) મિસર.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલસમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સિરિઆને મિસર સ્પર્શ કરેછે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેનો લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ-મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠંડાણે ઠંડાણે રસાળ ટાપુઓ છે તેઓમાં જળ હોયછે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, નીચલું મિસર, મધ્યમિસર, અને ઉપલું મિસર. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે ન્યુબિયા, કાદોંફાન, અને ખીળા અપ્રસિક્ષ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્દાકારો સૂધી ગયેલા છે.

મુખ્ય શહેરો—નીલ નદીને આરે આવેલું ક્વાયરો (કેરો) શહેર મિસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયબે સમુદ્રને કાંઠે આલેક્ઝાન્દ્રિઆ

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિક્કંદર શાહે વસાવેલું અંદર છે. ઉત્તર છેડે પોર્ત સદ્દ (સૈયદ અંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ પારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યુબિયાનું મુખ્ય નગર સ્વારતુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની યડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ, રૂ, ઇત્યાદિ પ-રદેશ ચડેછે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, ચામડાં, શહામૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણજારા લાવેછે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજની નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલસમુદ્રમાંથી આવળ કરી શકેછે; વળી આલેક્ઝાન્દ્રિઆ ખંદરે માલ ઊતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઈ જાયછે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાયછે. વિકટોરિઆન્યાંજલ અને આલ્બર્ટન્યાંજલ નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાંછે તેમાંથી એ નદી વહેછે. ઘણે દૂર સૂકી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અન્બારા નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યૂબિયામાં થાયછે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે. એમાંનાં એક મુખને કિનારે રોસેતા અને બીજને કાંઠે દામિયતા કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરંગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એ-ટલે શુદ્ધ મિસરમાં બહુ સારો પાક થાયછે. એ ભાગમાં વરસાદ ક્વચિતજ વરસેછે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષે મોટું પૂર આવેછે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પુરતું પાણી ફરી વળેછે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભણી ભારે વરસાદ થાયછે તથા એ રેલ આવેછે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળના સુધરેલા દેશોની પાંખિમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સંબંધી ઘણા ફેરફાર થઈ ગયાછે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાયછે, ને તે ઈસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા આ-રબી બોલી બોલેછે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાયછે. એ મુસલમાનો બહુધા આરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિશ્ર આલાદના છે. ન્યૂબિયાની† દક્ષિણમાં તથા કોર્દાફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાયછે. એમાંના ઘણા સીદીને ગુલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલા છે.

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડે છે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં.

† ન્યૂબિયાના મુળ વતનીઓ ઇતિઆપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોક-ની જાતના હતા.

(૨) આલિસિનિઆ કે હબશી દેશ.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજ દાવો કરેછે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલી નીલ તથા અત્વારા નદીઓનાં મૂળ હુબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજના સ્વાધીનમાં ન હોવાં ધણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો ગયેલો છે, ને એ રાજ્યો ધણુંકરીને એક એક જોડે વધરા કરવામાં રોકાયેલા હોયછે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ સમુદ્રને તીરે મસૂવા ખંડર એ નામીયાં શહેરો છે. મસૂવા ખંડર હાલ મિસરને તાબે છે. મગદલા કરીને પ્રખ્યાત ગઠ છે તેને ઈંગ્રેજો ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહેછે કે પૂત, કપાસ, અને ખીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગેછે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, ચાહુદી, આર-પ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈ છે. ધણાખરા લોક આમ્હારી બોલી બોલેછે, અને અધમ થયેલા ૩૫માં ખ્રિસ્ત ધર્મ પાળેછે.

(૩) બાર્બરી સંસ્થાનો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્ટિક મહાસાગર સુધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:— ત્રિપોલી, તૂનિસ, અલ્જીરિયા, અને મારોકો.

પાર્કાસહિત ત્રિપોલિ અને કૂબાન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હાકે-મના તાપામાં છે તેને બે કહેછે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીયે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ ત્રિપોલી છે.

તૂનિસનો અધિપતિ પણ બે કહેવાયછે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખાણાયેલું

મોટું તૂનિસ શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્થેજનું ખંડેર છે.

અલ્જીરિયા ક્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીર્સ છે. કાન્સ્ટન્ટીન કરીને ખીચું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મારોકોના રાજાને મુલતાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ મારોકો છે. ફજ કરી મોટા શહેરમાં ચોપડીઓનાં પૂડાં વગેરેને સાફ સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને મારોકાયર્મ કહેછે. જિ'બ્રાસ્તરની સામુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન ખંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિ'બ્રાસ્તરની સામે છે. તેતુવાન ખંદર તથા સ્યુતાગઢ રૂપેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર ખાર્ખરી સંસ્થાનોનો મૂલક દક્ષિણે મોટા રણમાં ધૂસેલો-છે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અત્લસ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાબેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—બોન અને સ્પાતેલ.

અત્લસ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુરકળ પાકેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. ખાર્ખરી સંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ મસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, ત્રાંચું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાસી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

ખાર્ખરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લપ્પેલા દેશો છે :—

- (૧) સેનિગાંબિયા. (૨) ઉપલોગિની. (૩) નીચલોગિની. (૪) હાતંતાત ભૂમિ.

(૧) એ ચાર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિઓગ્રાન્ડ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળે છે.

સેનિગાંબિયામાં વર્દ ભૂશિર (કેપ વર્ડ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને ખ્રીસ્તી સીધી કે અર્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઊપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાંગલૂઈ કહે છે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇંબ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાયર્સ્ટ છે. રિઓગ્રાંદ નદી ઉપર પોર્ટુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગલાંડનું સિયેરા લિઓન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રીટૌન કહે છે. ગૂલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગૂલામોની અહીં વસ્તી કરી છે.

(૨) સિયેરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સુધીની પટ્ટીને ઊપલો ગિની દેશ કહે છે. એની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખાત છે. ઉત્તરમાં ઊપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલા છે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કાંઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઊપલા ગિનીમાં મોટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે મૈજર કહે છે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવે છે.

મુખ્ય અખાત—નૈજરના દીપતી એક પડખે બેનિનનો અખાત છે ને ખીજે પડખે બિઆફ્રાનો અખાત છે; ત્રીજે ગિનીનો અખાત છે.

ઊપલા ગિનીનો જોડો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલો છે, તેની પેલીમરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાણથળ છે, પાણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની અગિ કાણમાં કામેરન મહાડનો આરંભ થાયછે, ને ત્યાંથી ડૂંગરાળો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો—લિબારિયા પરગણું, એનું બાલુકા ગામ મનરોવિયા છે. છૂટેલા ગૂલામોને વસવનિ સારૂ અમેરિકાના કાંઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગૂલામનો વેપાર અટકાવવાને કાળે અંગ્રેજો કેટલાંક થાણાં ખેસાડયાંછે. એમાંના એકને કેપ કોસ્ટ કાસલ કહેછે. ગિનીના કિનારાના કાંઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથીદાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગૂલામ આરો, એમ વેપારની જાણસો પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સ્ત્રીપ્રાપ્તિ આંધ્રી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં એ પ્રસિદ્ધ છે. એક આશાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; ખીચું દાહોમી. ઘણાખરા દેશી રાજાઓ જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ બૃશિરથી નીચો બૃશિર તક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂલકની હકીકત જાણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૌલ દીલોઆન્દા તથા બેંગવીલા. એ કિનારો ગૂલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નહારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્પિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઇમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગૂંદર, લાખ, કાચખાની ઢાલ, ચોખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાત દેશ—નીચલા ગિનીથી આરંજ નદી સુધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે. એ

દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસેછે, તેઓમાં હાતંતાત સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને મળતી ખીજ જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેંજ નદી તથા તેને મળનારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઈછે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે :—

દેશ.	રાજધાની.
(૧) કેપ કાલોની (કેપ સંસ્થાન).	કેપતૌન.
(૨) કાફરારિયા.	બતરસ્વર્થ.
(૩) નાતાલ.	પીતર્મારિત્સર્ગ.
(૪) જૂલૂદેશ.	.....
(૫) આરેંજ નદીનું સ્વતંત્ર રાજ્ય.	વ્લોમફોંતીન.
(૬) ત્રાંસવાલનું પ્રજાસત્તાક સંસ્થાન.	પ્રિતોરિઆ.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સંસ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરેછે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલૂ દેશ છે; એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેંજ નદી ઉપરના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વસેલા વંશદાના વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત ખીજાં નગરોમાં મુખ્ય ગ્રેહમ નગર, અને ફ્રિજાબેથ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને દર્બાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—કેપ ગુદ હોપ ઇ. સ. ૧૪૯૩ માં પાર્થોલોમ્યુ દિઆઝે શોધી કહાડી; આગવ્હાસ ભૂશિર.

• મુખ્ય અખાત—તેબલ, ફાલ્સ, અલગોઆ, તથા દીલાગોઆ.

મુખ્ય નિકાસ—ગિન, પૂનદાણા, શાહમૃગનાં પીંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ; નાતાલમાંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. નાતાલ તથા વલંદાનાં અને સંસ્થાનોમાં સોનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણા માલૂમ પડ્યાં છે.

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંસવાળ સંસ્થાન અને જૂલૂ દેશથી ઉત્તરમાં એદન અખાત સૂધી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશોનાં નામ.	રાજધાની.
સોફાલા.	સોફાલા.
મોજામ્બીક.	મોજામ્બીક.
જાંજીવાર.	જાંજીવાર.
સોમાલી દેશ.	.....
ગાલા દેશ.	.....

એ દેશોમાંના સોફાલા અને મોજામ્બીક પોર્તુગલને તાબે છે; જાંજીવારમાં મુસલમાન મુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે જગ્યાએ જાંજીવારમાં મોમ્બાસ નગર અને સોમાલીમાં વર્ધેરા બંદર, તથા એદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં જૈલા બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાર્દાફુવી બ્રશિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુદ હોપ સૂધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી જાંજીવાર કિલીમાનજારો નામે છે. જાંજીવાર અને મોટાં સરોવરોના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—મોજામ્બીક નામે છે તે મોજામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગાસ્કર બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—જાંઝેબી, એ મોજામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળે છે.

મુખ્ય બ્રશિર—ગ્વાર્દાફુવી, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વ બિંદુ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર; એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીવો છે. કોમોરૂ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્વે એ ક્રાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલૂઈ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; સેકોત્રાવેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાં સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચડે છે. એમાં ગુલામોનો વેપાર બહાળો ચાલે છે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાણપારના મુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યું છે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ધણા વસે છે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાના સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હબશી લોકોની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૫. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ધણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાય :—

- (૧) સહરા કે મોટું રણ.
- (૨) સૂદાન કે સીધી દેશ.
- (૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
- (૪) દક્ષિણે મધ્ય આફ્રિકા.

(૧) સહરા કે મોટું રણ આર્ય સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાય છે, ને પૂર્વમાં મિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંતિક સૂધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ધણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણ-દ્વીપો છે. આર્ય અને સુદાનની વચ્ચે જાંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજારાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગે છે. એમાંના ફજાન નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યું છે. રણમાં વસનારા લોક અને આર્યનીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(૨) સૂદાન કે સીધી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેનિ-

ગામ્પિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સૂધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઊપલો ગિનીદેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો અજણાયલો મૂલક છે. સુદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંનાં જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—સેગો, તિમ્બક્તૂ, અને બોઆસ એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; સાકાતૂ; શાદ (ચાડ) સરોવરને તીરે કૌકા; કાર્દોફાનને લગતો દારૂર પ્રાંત છે તેમાં કોવે શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાય છે.

મુખ્ય નદી—નૈજર છે. એનાં ખીજાં નામ જાલિબા ને ક્વારા છે. કોંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઊપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળે છે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી શાદા નદી છે.

મુખ્ય સરોવરનું નામ ચાહ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવે છે.

મુખ્ય પર્વત—કોંગ પર્વત. એ સુદાનને સેનિગામ્પિયા તથા ઊપલા ગિનીથી જૂદો પાડે છે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળના થડમાં અલાંતિકા પહાડ છે.

સૌથી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક ખડુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ધણાક મુસલમાન થવા લાગ્યા છે.

(૩) મોટા સરોવરોનો પ્રદેશ—સુદાનની દક્ષિણે અજણાયું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જાંજીપારની વચ્ચેના મૂલકમાં ધણાં વિશાળ સરોવરો કપતાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન્ય તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળે છે. પૂર્વે એ ખિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં વિક્તોરિઆ ન્યાંજા તથા આલ્બર્ટ ન્યાંજા; દક્ષિણમાં તાંગાનૈકા. મોટી કે ધોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્તોરિઆ ન્યાંજામાંથી થાય છે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ટ ન્યાંજામાં દાખલ થઈ ખીજ મેર નીકળે છે, ને ગોંદોકારોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત બોહારવાને જાંબુ-
ખારથી અરખ વેપારિયો ત્યાં જાયછે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ—એમાં ધૂશીને દાક્ટર લિવિંગ-
સ્ટને હાલ માંહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં
મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેંજ નદી લગીછે; પૂર્વે મોજમ્બીક,
સોક્કલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે ધોર્નુગાલનાં થાણાં અને
હાતન્તાત દેશ સૂધી.

એમાં જાંબેજી નદી છે, તે ધણે દૂર સૂધી વહેતી જઈ પૂર્વ આ-
ફ્રિકામાં જાયછે અને હિંદી મહાસાગરને મળેછે. જામ્બેજીને મળ-
નારી સર્વેથી મોટી નદી ચોબ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીર નદી નીકળી જામ્બે-
જીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપર બેશુઆના લોક છે ને તેઓ
કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કાલોબેંગ;
ઉત્તરમાં લિન્યાંતી.

૬. આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ (પૂર્વ આફ્રિકાનું વ-
ર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આજોરેજ, મદીરા, કનેરી, અને
કેપરીવર્દ દ્વીપો છે (સ્પેન અને ધોર્નુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ
તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાન્ડોપો તથા અનાબોન સ્પેનને હવાલે
છે. પ્રિન્સટાપુ તથા સેંતડામસ ધોર્નુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આ-
લાંતિકમાં આસેન્શન તથા સેંતહેલીના ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬ તું.

અમેરિકા ખંડ.

અમેરિકાખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કાણુની પાસે એશિયાખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેલરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કગાય—ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. પાનામાની સંયોગીબૃમિથી એ બે સંધાયલાછે.

ઉત્તર અમેરિકા.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેલરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની સંયોગીબૃમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અખાત, તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

ઉત્તર અમેરિકાના દેશો.

- (૧) કાનદા ફ્લોરિડા.
- (૨) યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ. (બેડાયલાં સંસ્થાનો.)
- (૩) મેક્સિકો.
- (૪) મધ્ય અમેરિકા. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડયું છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટ્ટી છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલાછે.

ખણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું ખ્યાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારિબિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં હિન્દુઓનો લોક વસતા; પણ ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યુરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા કાય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સમાં વસેલા

* આ ક્ષેત્ર ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડે છે.

યૂરોપી લોક ધણું કરીને ઇંગ્રેજ ભાષા બોલેછે, ને પ્રાતેસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના પાકીના ભાગમાં જઈ વસેલા લોક ધણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (આઝિલમાં પોર્તુગાલની ને પાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને આઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા પાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે. "

(૧) કાનદા ઇલાકો.

વાયવ્ય કાણુનો મૂલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ યૂનૈતેદ સ્તેત્સને વેચાતો દીધોછે; એ પાદ કરતાં પાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે—આન્તારિઓ^૧, ક્વિબેક^૨, નોવાસ્કોશિઆ, ન્યૂબ્રન્સ્વિક, માનિતોવા, બ્રિટિશ કોલમ્બિયા, અને પ્રિન્સેડ્વર્ડ બેટ. આ સાત પ્રાંત અને ખીજા એ મહાલ (જેની રાજ્યપરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. ઓતાવા શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકી પર્વત ઉત્તર મહાસાગરથી માંડીને યૂનૈતેદ સ્તેત્સની સરહદ સૂધી કાનદા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—સેંત લારેન્સ આત્લાન્ટિકને મળેછે; માકેનજી, ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—સુપીરીઆર, હુરોન, એરી, અને આંતારિઓ. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનૈતેદસ્તેત્સની વચ્ચે છે. ખીજાં મોટાં સરોવરો—વિનિપેગ, પ્રેતસ્લેવ, પ્રેતવેર, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—સાફિન ઉપસાગર ગ્રીનલૅન્ડની પશ્ચિમે છે; હડ્સન ઉપસાગર કાનદા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; પન્ડી

૧ અંડ' જૂડ' નામ ઉપેલો કાનદા.

૨ એને પહેલાં નીચેલો કાનદા કહેતા.

ઉપસાગર, ન્યૂ થ્રન્સ્વિક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્ટલા-
રેન્સ અખાત, કાનદા ઇલાકાની અને ન્યૂ ટ્રોન્દલાંદ ખેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીઅલ ન્યૂ ટ્રોન્દલાંદ ખેટ અને ખં-
ડના ઇશાન કોણ (લાખદોર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, પ્લાઝિન અને
આત્લાંતિકને સાંધે છે; બારો તથા સ્મિથ એ ખે પ્લાઝિન અને ઉ-
ત્તર ભણીના દરિયાને જોડે છે; હદ્સન આત્લાંતિક અને હુદ્સન
ઉપસાગરને સાંધે છે; એ વિના ખીજી ધણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકંટક—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઇલાકાની અ-
ખિકાણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સેડ્વર્ડ ખેટ; એવિષ ઉપર કહેલું છે; વોનકૂવર
ખેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈઋત્ય કોણમાં છે, ને જીઆન દી
યુકા નામે સામુદ્રધુની અને યુનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખો પાડે છે;
આંતિકાસ્તિ એ સેંત લારેન્સ નદીના મુખની પહાર છે; કેપ બ્રિટન
ખેટ, એ પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ખેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના
ખીજા ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓંતાવા નદીને તીરે ઓ-
તાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ સરોવરના તટપર તોરાંતો; કિંગમેક
પ્રાંતમાં ઓંતાવા અને સેંત લારેન્સ નદીઓના સંગમપર માંત્રિયાલ
તથા સેન્ટ લારેન્સ નદીને કાંઠે કિંગમેક શહેર; ન્યૂ થ્રન્સ્વિક પ્રાં-
તમાં સેંતજાન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ ખંદર. એ
ખંદર ઇંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક યાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાબ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સજોમ-
ચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ સોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિઆનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાક-
રાજ્ય ગણાય છે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-

એલા પાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનદા ઇલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાસિફિક સૂધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કાણુ ઉમેરાયોછે. એ કાણુ પ્રથમ રૂશ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડુંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંહેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા રાક્ષી પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સૂધી અલીગાની પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—મિસિસીપી. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાયછે. દક્ષિણ ભણી વહેતાં તેમાં રાક્ષી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ઓહિઓ નદી ભેગી થાયછે. મેક્સિકો અખાતને મળતાં પહેલાં લાલ અને ખીજ નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાયછે. રિઓ ગ્રાંડ દલ નાર્ત્ત નામે ખીજ મોટી નદી રાક્ષી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરેછે. એની ઉત્તરસીમા સેંત લારેન્સને સ્પર્શ કરેછે. યુકોન નદી કાનદા ઇલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કાણુનો એ મૂલક આ રાજ્યને તામે છે તેમાં વહેછે. એમાં ખીજ ઘણી નદીઓ છે. રિઓ કોલોરાદો એ કાલિકાર્નિયાના અખાતને મળેછે; હડ્સન નદી, દેલાવેર નદી, સસ્ક્વેહાના નદી, કનેક્ટિકત નદી, ઈયાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—મિચીગન, એ કાનદાના હૂરોન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં ખીજાં સરોવરોને મળેછે; સાલ્ત સરોવર, એ રાક્ષી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—દેલાવેર અને ચેસાપીક.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં કાદ, હાતેરાસ, અને સેબલ, તથા પશ્ચિમ કિનારે ક્લાત્તરી.

મુખ્ય દ્વીપકંડો—અઝિકાણમાં ફ્લારિદા, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે, અને ખીજ મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કાણુમાં આલિયાસ્કા.

મુખ્યદ્વીપો—લાંગેટ, એ ન્યૂ ઓર્કની પૂર્વે છે; આલૂશિયન ટાપુઓ, એ આલિયાસ્કાની નૈઋત્ય કાણુમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—વાશિંગ્ટન એ રાજધાની યોતોમાક નદી ઉપર છે; ન્યૂ યૉર્ક; બ્રુકલિન; ફિલાદેલ્ફિયા; મિસૂરી નદીને તીરે સૈંત લુઈસ; મિચીગાન સરોવરને કાંઠે ચિકાગો; બાલ્ટિમોર; બૉસ્ટૉન; મિસિસીપી નદીપર ન્યૂ આર્લિયન્સ; કાલિફોર્નિયામાં સાન્ ફ્રાન્સિસ્કો; એ વિના ખીળાં ધણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, તમાકુ, ઓખા વગેરે અનાજ; વર્ણિનિયા પ્રાંતનો તમાકુ અને જર્ણિયા તથા કારોલૈના પ્રાંતોના ઓખા વખાણુવા જોગ સરસ છે.

કાલિફોર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી સોતું પુષ્કળ નીકળેછે, અને ધણાંખરાં સંસ્થાનોમાં કાચલા, લોઢું, ઇત્યાદિ જડેછે.

(૩) મેક્સિકો.

એ પ્રજાસત્તાક રાજમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે, અને પૂર્વ સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૈતેદ સ્તેત્સ છે, અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—રૉકી પહાડ એ યૂનૈતેદ સ્તેત્સમાંથી ચાલ્યો આવી મેક્સિકોના અંત સૂધી ગયોછે.

મુખ્યનદી—રિઓ ગ્રાન્ડ દલ નાર્ત્ત, એ મેક્સિકો અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે મેક્સિકો અખાત અને પશ્ચિમે કાલિફોર્નિયા અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકંટો—યુકાતાન, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિયન સમુદ્રની વચ્ચે છે; નીચલો કાલિફોર્નિયા, એ કાલિફોર્નિયા અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—મેક્સિકો, એ રાજધાની છે; વેરાક્રૂઝ અને તા

મ્પિકો, એ નગરો અખાતને કાંઠે છે; આકાગુલકો અને પીન્ગ શહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂંધું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડા, મહોગની નામે લાકડું તથા પીંછ જાતનાં લાકડાં.

(૪) મધ્યઅમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્યઅમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજ સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
(૧) ગ્વાટેમાલા	નવું ગ્વાટેમાલા.
(૨) હૅન્ડ્રેઝનું હાંદૂરાસ.	બેલીઝ.
(૩) હાંદૂરાસ.	કોમાયાગુવા.
(૪) સાન્સાલ્વાદોર.	સાન્સાલ્વાદોર.
(૫) નિકારાગુવા.	માનાગુવા.
(૬) કોસ્તારિકા.	સાંજોસે.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરોવર નિકારાગુવા છે.

મુખ્ય અખાત—હાંદૂરાસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને ખૂનદાણા.

(૫) દ્વીપો.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આખ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ગ્રીનલાન્ડ અમેરિકાની ઈશાને છે. એ દ્વીપ દેન્માર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ બેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલૂમ પડ્યું છે કે એ દ્વીપ છે. બ્રેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાકિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઈ શકે છે, પરંતુ પુષ્કળ ખર્ચ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) ન્યૂ ફાંદલાંદ કાનદા ઇલાકાની પૂર્વે છે. એ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સેંતજાન છે.

ન્યૂ ટ્રેંદલાન્દમાં મુખ્ય બ્રશિર રેસ છે. ન્યૂ ટ્રેંદલાન્દના કાં-
ઠાપર જેટલાં માછલાં જડે છે તેટલાં આખી દુનિયામાં ખીન્ને કાંઈ
ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) વેસ્ટિન્ડિઆ દ્વીપો—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યાછે:—

બહામા દ્વીપો, એમાયેટ બહામા, ન્યૂ પ્રાવિડેન્સ, અને સાન્સાલ્વાદોર
મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે
૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર નાસ્સો છે તે ન્યૂ પ્રાવિડેન્સમાં છે.

મોટા આંતિલીસ. એમાં ક્યૂબા, જામેકા, હાઈટી કે સાનદોમિંગો,
અને પોર્ટોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યૂબા સ્પેનનાં તાબામાં
અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યૂબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના
છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર કિંગ્સ્ટન છે.

નાના આંતિલીસ કે વિદ્વર્દ દ્વીપો અને લીવર્ડ દ્વીપો. એમાંના
ધણાખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન, કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેઉ
સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલી-
સમાં મુખ્ય બેટ ટ્રિનીદાદ અને ટ્રાબેંદોજ (ઇંગ્રેજના) અને માર્તિનીક
તથા ગ્વાદેલૂપ (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, ખૂનદાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૪) બર્મૂડા. એ આશરે ત્રણસેં દ્વીપોનો સમૂહ યૂનૈટેડ સ્ટેત્સ-
ને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીબુમિવડે દક્ષિણ અમે-
રિકા સંધાયલોછે. દક્ષિણ અમેરિકાની ખીજ પર્થી ખાણુએ પાણી
છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર,
પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે.
એના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોલંબિયા.

(૨) વેનેઝૂઈલા.

(૩) ઇક્વાદોર.

(૪) ગિયાના.

(૫) બ્રાઝિલ.

(૬) પેરુ.

(૭) બોલિવિયા.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

(૮) ચિલી.

(૧૧) ઊરુગુવાઈ.

(૯) લાપ્લાતા.

(૧૨) પાતાગોનિયા.

અને દક્ષિણ દ્વીપો.

મુખ્ય પર્વત—આંદેઝ. એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ ખાણુએ છેડા સૂધી પથરાયલા છે.

મુખ્ય સમુદ્ર—કારિબિયન છે તે વેરટ ઇન્દિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) કોલમ્બિયા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની બોગોતા છે.

મુખ્ય નદી—માગવાલેના છે. એ નદી આંદેઝ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં કારિબિયન અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પાનામા ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીભૂમિની ખીણ ખાણુએ આરિપિન્ચાલ સૂધી રેલવે ખાંધી છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, રપ્પર, ગળી, અને પેર ઝાડની છાલ.

(૨) વેનેઝૂલા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર કારાકાસ છે.

મુખ્ય નદી—ઓરિનોકો આલાંતિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનેઝૂલા છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડે છે.

મુખ્ય સરોવર—મારાકાઈબો છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ છે.

(૩) એક્વાદોર.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની કીટો છે.

મુખ્ય પર્વત—કોતોપાહી અને ચિંબોરોથો આંદેઝમાં છે.

મુખ્ય અખાત—ગ્વાયાકિલ એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિયેર, રખર, અને પેર ઝાડની છાલ.

(૪) ગિયાના.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યાછે—(૧) ફ્રેંચ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની જાર્જટૌન છે; (૨) વલંદા તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની પારામારીબો છે; (૩) ફ્રેંચ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની કાગ્યેન છે.

મુખ્ય નદીઓ—એસ્કીબો અને સૂરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, ખૂનદાણા, મરચાં, તેળનો, વસાણા, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૫) બ્રાઝિલ.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાઝિલનું મુખ્ય શહેર રીઓડેજાનેરો વિશાળ બંદર છે. ખીજાં મોટાં શહેરો—બાહિયા કે સાન્સાલ્વાદોર, આલ સેંત ઉપસાગરમાં બંદર છે; અને રીસેફ કે પેરનામ્બૂકો બ્રાહિયાની ઉત્તરે બંદર છે.

મુખ્ય નદી—આમાઝોન છે. દુનિઆમાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઊતરતી છે. આંદેઝ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંતિક મહાસાગરને મળેછે. તોકાંતિન્સ, સાન્ફ્રાન્સિસ્કો, ઇત્યાદિ ખીજી નદીઓ છે.

મુખ્યભૂશિર—સેંત રાક.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) પેરુ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર લીમા છે. ખીજાં મોટાં શહેરો—કુથકૌ, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; કાલાવ લીમાનું બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—ગુવાનો,* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઇત્યાદિ. આઝિલની પેઠે પેરુમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) બોલિવિયા.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ઓહુરો છે. લાપાથ અને ચૂકીસાકા (અથવા સુક્રે) મોટાં શહેરો છે. પોતોસીમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ. એનાં ઊંચાં શિખર સોતારા, ફીલીમાન, ઇત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—રૂં, પેરુની છાલ, નાળિયેર, પૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને ખીજી કાચી ધાતુ.

(૮) ચિલી.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની સાંતિયાગો દે ચિલી છે. વાલ્પારૈસો મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ.

મુખ્ય દ્વીપ—ચિલો અને જુઆન ફર્નાંડીઝ.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂં, ઇર્, અને ઊન.

(૯) લાપ્લાતા કે આર્જેન્ટૈન રાજ્યસમુદાય.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર બુએનોસયર્સ રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરખી.

* પેરુની પાસેના બેટોને કાંઠે હુમાર જડેછે તેને ગુવાનો કહેછે. એતરોમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હુમાર આવેછે.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વ અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈરત્ય કાણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચા, ચામડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) ડરુગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્તેવિદિયો રીઓ દે લા-પ્લાતાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ડરુગુવાઈ એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં, ચરખી, હાડકાં, ઊન, અને બક-રાંના માંસનું સત્વ.

(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણેછે. તેમાં જંગલી લેક સિવાય ખીણ વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—તેરા દેલ ફૂએગો, સ્તેતન દ્વીપ, પાકુલાંદ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાજિયા. તેરાદેલ ડુએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલોછે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલનની સામુદ્રધુની છે. ફ્રાન્સાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સંદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડીજછે.

તેરાદેલ ડુએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન બૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. હાર્ન બૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે તેથી આત્માંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાયછે તેઓ કાઈ કાઈવાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઈને જાયછે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિયાન્યા.

પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા ધણુક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના ચાર ભાગ થઈ શકે,—૧. મલય દ્વીપો, ૨ આસ્ટ્રેલેશિયા, ૩ મિક્રોનેશિયા, અને ૪ પોલિનીશિયા.

૧. મલયદ્વીપો.*

એનું ખીચું નામ પૂર્વમલય કે હિંદીમાર્કિપેલાગો કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

સમૂહ.

મુખ્ય દ્વીપો.

(૧) સંદાદ્વીપો.

સુમાત્રા અને જાવા.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ.

બોર્નિઓ.

(૩) સેલીબીસસમૂહ.

સેલીબીસ.

(૪) મોલુકા અથવા

આમ્બોયના.

મસાલાના દ્વીપો.

(૫) ફિલિપ્પીન દ્વીપો.

લુક્સોન.

એ દ્વીપોની વચ્ચેની મોટો ભાગ મલય લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતના મસાલા કે તેજના, ખાંડ, બૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(૧) સંદાદ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા ખેટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જુઓ). એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાકાની સામુદ્રધુની છે. એ ખેટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ધણોખરો ખેટ વલંદાને તામે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર પદાંગ અને બેન્કુલીન છે.

* હવેજમાં એનું નામ મલયેશ્યા પાડયુંછે.

જાવાનો રસાળ ખેટ સુમાત્રાની અગ્નિ કોણમાં છે. એ ખેટીપોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રધુની છે. જાવા ખેટ વલંદાના તાપામાં છે. એ લોકની રાજધાની બાતેવિઆ છે.

સંદા દીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં યોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ ખેટ છે. એ ખેટનો ધણો ખરો ભાગ વલંદાને તાપે છે; પરંતુ સારાવાક પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કરપાની પાસેનો લાવુઅન ખેટ ઇંગ્રેજને તાપે છે.

(૩) સેલીબીસસમૂહ—એ સમૂહમાં સૌથી મોટો સેલીબીસ વલંદાને તાપે છે. મીનાદો અને મક્કાસ્સર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુકા અથવા મસાલાના બેટ—એમાંના ધણાખરા દીપો પણ વલંદાના તાપામાં છે. નાનો આમ્બોયના ખેટ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પીન દ્વીપો—એ મલય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એમાંના ધણાખરા ટાપુ સ્પેનના તાપામાં છે. મુખ્ય ખેટ લુઝોનની રાજધાની માનિલા છે.

૨. આસ્ત્રેલેશિયા.*

આસ્ત્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈરૂત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વતનીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેરયા પણ કહે છે. એ લોક મલય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ત્રેલેશિયામાં આસ્ટ્રેલિયા, તાસ્માનિયા, ન્યૂ જી-લાંદ, ન્યૂ ક્યાલેડોનિયા, ન્યૂ હેબ્રેડીઝ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ, ન્યૂ ગ્રિનલેન્ડ, ન્યૂ એલ્ડ, ન્યૂ ગિની, ઇત્યાદિ આવેલા છે. એમાંના પહેલા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસે છે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોક પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યો છે, તેમ અહિં પણ પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યો છે.

(૧) આસ્ટ્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો ખેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર અંડ

* દક્ષિણ એશિયા.

કહેછે. એનું સેત્રફળ યૂરોપના સેત્રફળથી $\frac{1}{4}$ કહેવાયછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—તારેસ એ આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂ ગિનીની વચ્ચે છે; અને વાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિયાને તારમાનિયાથી જુદા પાડેછે.

મુખ્ય અખાત—ઉત્તરે કાપેતારિયા અને દક્ષિણે આસ્ટ્રેલિઅન બેટ.

મુખ્ય સમુદ્ર—ફોરલ સમુદ્ર આસ્ટ્રેલિયાના ઇશાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઈથાદિની વચ્ચે છે. ફોરલનો અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે ઈરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાંના ટેકરા પાંધેછે.

આસ્ટ્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તાપે છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરેના તાપાહુળ એનાં જૂદાં જૂદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાંછે, તેઓમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. એ પાંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે :—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
ક્વીન્સલૅન્ડ.	ત્રિસ્વેન.
ન્યૂ સાઉથવેલ્સ.	સિડની.
વિક્ટોરિયા.	મેલ્બોર્ન.
દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા.	આદેલેડ.
પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયા.	પર્થ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલેછે. મુખ્ય નિકાસ ઊન, સોનું, તાંબું, કલઈ, સીસું, તેલ, ચરખી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઈ-ત્યાદિ છે. આસ્ટ્રેલિયામાંથી સરસ ઘોડા ભરતખંડમાં આવેછે.

(૨) તાસ્માનિયા—એને અસલ વાન્ દીમન્સ લૅન્ડ કહેતા. એની અને આસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે ખાસ સામુદ્રધુની છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાપાહુળ તારમાનિયા ઇંગ્રેજ સંસ્થાન છે. એનું મુખ્ય શહેર હોબાર્ટૉન છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન.

(૩) ન્યૂ જીલૅન્ડ—એ ઇંગ્લાંડ તાપાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિ-

યાના અઝિકાણમાં આવેલા બે મોટા અને નાના નાના ધણા દ્વી-
પોનું એ સંસ્થાન બનાવ્યું છે. ઉત્તર દ્વીપમાં વેલિંગ્તન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—જાન અને સોનું.

ન્યૂ જીલાંદમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી
કહે છે. આસ્ટ્રેલેશિયાના પીળા મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ એક
ગણાય છે અને મલય લોકને મળતા આવે છે. ધણા માઓરી લોક
ખેતી કરે છે, અને કેટલાક પીળા ઉદ્યોગ કરે છે.

આસ્ટ્રેલેશિયા માંહેલા પીળા દ્વીપો વિષે થોડું જ કહેવાનું છે. કે-
ટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાદરીઓએ સુધાર્યા છે; પરંતુ પીળા
ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસે છે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી
સૂઝી પૂરી ન પાસે થઈ નથી. ન્યૂ ક્યાલેદોનિયા ક્લાન્સના તાપામાં અને
ફીજી તથા પીળા દ્વીપો ઇંગ્લેંદના તાપામાં છે. ન્યૂ ગિની (અથ-
વા પાપુવા) નામે મોટા ખેટના કેટલાક ભાગ પર વલંદા દાવો કરે છે.
અહિંથી એ લોક પીછાં, તેળના, છીપો, સુંદર લાકડાં, ઇત્યાદિ લાવે છે.

૩. મિક્રોનેશિયા.

મિક્રોનેશિયા* એ ઓશિયાન્યાના ઇશાન કાણમાં છે. એમાં
નાના નાના દ્વીપોના ધણા સમૂહ છે, તેઓ પાસિફિક મહાસાગ-
રમાં પથરાયેલા છે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે :—

- (૧) બોનિન દ્વીપો જાપાનની દક્ષિણે.
- (૨) લાટ્રોન કે મારિયાન દ્વીપો ફિલિપ્પીનની પૂર્વે.
- (૩) પેલૂ અને કારોલૈન દ્વીપો, લાટ્રોનની દક્ષિણે.
- (૪) માર્શલ દ્વીપો કારોલૈન દ્વીપોની પૂર્વે.
- (૫) સાન્ડવિચ દ્વીપો. આ સમૂહનો હાવાઈ ખેટ મિક્રોનેશિયામાં
સૌથી મોટો છે. સાંદિચ ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલુલૂ છે તે
ઓઆહૂ ખેટમાં છે.

* અટલે નાના ઓષા.

મિક્રોનેશિયા માંહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને જૂમિ રસાળ છે. લાટ્રોન ટાપુઓ સ્પેનને તામે છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ સ્પાનિઅર્દોની ઓલાદના છે; પરંતુ ખીજ ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે મલય વંશના લોક વસેછે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકના સહવાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયાછે. સાંદ્રિય ટાપુઓના રાજ્યે તથા તેની પ્રજાની મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્ત ધર્મ સ્વીકાર્યોછે.

૪ પૉલિનીશિયા.

પૉલિનીશિયા* અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો ઓશિયાન્યાના અગ્નિકાણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વસૂધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે :—

- (૧) ફ્રેંદલી દ્વીપો.
- (૨) સામો અથવા વહાજવટીઓના દ્વીપો.
- (૩) કુક દ્વીપો.
- (૪) સોસયતી દ્વીપો.
- (૫) આસ્ટ્રલ દ્વીપો.
- (૬) લો આર્કિપેલાગો.
- (૭) માર્ક્વીસાસ.
- (૮) ફ્રેંસ્ટરદ્વીપ.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને જૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્યત્વે મલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હજવે હજવે સુધરતા ગયાછે. સોસયતી દ્વીપોમાંનો તાહિતિ બેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસયતી, માર્ક્વીસાસ, અને લો આર્કિપેલાગો દ્વીપોપર ફ્રેંચ લોક દાવો કરેછે.

---

* ઘણા કે અસંખ્ય દ્વીપો.

